

624.
26

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
26. szám K I A D V Á N Y A I 26. szám

LATIN 1052226
JÖVEVÉNYSZAVAINK
HANGTANA

ÍRTA
FLUDOROVITS JOLÁN

B U D A P E S T
KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1 9 3 0

ÁRA 1'20 p

S

016.561/26..

0. 624/2

Latin jövevényszavaink hangtana.

Mielőtt latin jövevényszavaink hangtanának a tárgyalását megkezdendők, elsősorban azt kell számba vennünk, hogy mennyire jutott nyelvészeti irodalmunk szókészletünk latin elemeinek lexikális feldolgozása terén.

Az esetek túlnyomó többségében a latin eredet kezdettől fogva nyilvánvaló volt. Tudtunkkal először SZENCZI MOLNÁR ALBERT mutatott rá nyelvtanában (1610.) néhány szavunk: *iskola, palánta, klastrom, Kelemen* latin eredetére (Grammatica Ungarica: CorpGram. 122). GELEJI KATONA ISTVÁN meg Magyar Grammatikátskájában (1645.) ezt mondja: „... Mert a férjfi és alzonyi nevek inkább mind vagy Sidobol vagy Görögből vagy pedig Deákból formáltak. A *substantivumok* közzül is sokak eredtek a' Deák nyelvből (hogy a' Sidorol, és Görögről ne szolljak) Minéművek imezek: ... *secrestye, á sacristia; padimentom, á pavimentum; ... mód, á modus; kamora, á camera* ...“ (CorpGram. 307). L. TOPPELTINUS ismeretes munkájában a magyar nyelv idegen elemeiről beszélve, megjegyzi, hogy „Sunt praeterea Sarmatica non pauca etiam Latina“ (t. i. verba) (Origines et Occasus Transsylvanorum. 1667. 70).¹ A régi magyar nyelvtanírók közül TSÉTSI JÁNOS is említ néhány latin jövevényszót azzal a hangtani megfigyeléssel kapcsolatban, hogy a magyarban minden szó egyszerű mássalhangzóval kezdődik, tehát *prédikátor, prókátor, iskola, Ferenc, palánt* idegen szavak (Observationes Orthographico-Grammaticae. 1708. CorpGram. 672).

Az említett alkalomszerű megjegyzések után az első rendszeres összeállítást az 1795-i Debreczeni Grammatikában találjuk. A Grammatika írói a VIDIK Tóldaléknban „Más idegen Nemzetek Szavaival egyező Magyar-Szók“ címen összeállítják a többi között a „Görög Szókhöz hasonlók“-at (336—7) és a „Deák Szókhöz hasonlók“-at (338—9). Az összeállítás nem akar teljes lenni, „Csak némelyek hozódnak fel mutatoul“, továbbá „... hozódnak fel olyan szavaink is, mellyek valóságos Magyar Gyökerektől származnak, de más idegenekkel hangjaikra nézve megegyeznek.“ (332.) A helyes egyeztetések száma így is kb. 50—60.

¹ Idézi GOMBOCZ, BTLw. 2.

SÁNDOR ISTVÁN a Sokféle XII. darabjában (1808.) „Az idegen Szavakkal egygyező Szavaink“ címen latin jövevényszavainknak a régebbi irodalomban legnagyobb gyűjteményét adja. SÁNDOR ISTVÁNT purista szempont vezet; meg is mondja, hogy „Én azokat tsak azért fzedtem öfzve, hogy mivel sok ilyen költsönzött Szavak helyében birunk hasonlót jelentő más igaz Magyar Szavakkal, ezekkel élljünk inkább.“ (3—4.) Ugyanilyen szempontból összeállítja „A' könyveinkbe és Belzédünkbe imitt amott bétsűfzött túrheterlen idegen Szavak“-at is (183 kk.), köztük persze sok többé kevésbé meghonosult latin jövevényszót.

Az első magyar etimologiai szótár, GYARMATHY SÁMUEL Vocabularium-a (1816.) természetesen latin eredetű szavainkat is tárgyalja, ami szempontunkból főképen azért fontos, mert azokat olyan helyesírással írja, amely a korabeli kiejtést híven tükrözi (pl. *ekspondálni, gimnazsiom, penzio* stb.). A többi etimologiai szótárban LESCHKA ISTVÁN Elenchus-ában (1825.) és DANKOVSKY GERGELY Lexicon-ában (1833.) szintén vannak magyar-latin szóegyeztetések. DANKOVSKY-t főleg az jellemzi, hogy a magyar szókincs legnagyobb részét, tehát latin jövevényszavainkat is minden áron a szláv nyelvekből akarja magyarázni, úgyhogy nyilvánvalóan latin szavakat „Slavica v. Graeco-slavica primitiva“-knak tekint.

A régi magyar, nagyrészt latin eredetű keresztnevek első gyűjteménye a PÁRIZ PÁPAI—BOD-féle Dictionarium 1767. kiadásában a latin—magyar rész végén van (Nomina propria apud Hungaros usitata). Ezt egészítette ki SÁNDOR ISTVÁN „A hajdani 's mostani Magyar Keresztnevek“ címen (Sokféle XII, 243 kk.).

Az első összefoglaló munka 1892-ben jelent meg KOVÁCS GYULÁTÓL: Latin elemek a magyar nyelvben (Budapest). KOVÁCS igyekszik teljes jegyzéket adni, kirekesztve: 1. a pusztán latinos műveltségű egyénektől használt szókat, 2. a műszókat, 3. a tulajdonneveket. A dolgozat sok tekintetben kezdetleges és kritikátlan, de annyiban fontos volt, hogy ráterelte a kérdésre a figyelmet. Az ismertetéseknek egész sora követte (KALMÁR ELEK: NyK. XXII, 510 kk.; BALASSA JÓZSEF: EPhK. XVI, 757 kk.; KÖRÖSI SÁNDOR: Nyr. XXI, 408). A bírálók kiemelték, hogy ezen a téren még milyen sok a tennivaló és egyúttal értékes pótlékokat adtak.

A második összefoglaló dolgozatot REL LAJOS írta Latin jövevényszavak a magyar népnyelvben címen (Kolozsvar, 1898.). REL elsősorban a MTsz. alapján állította össze anyagát, egyéb forrásainak feldolgozásában és a latin egyeztetésekben nagyon pontatlan. Bírálói közül MELICH JÁNOS (EPhK. XXIII, 147—8) a kérdéssel kapcsolatban elvi szempontokra hívja fel a figyelmet; így kifejti, hogy latin szavainkat nem lehet a román nyelvészet eredményeit figyelmen kívül

hagyva a latin és neo-latin nyelvek egységéből kiszakítva tárgyalni. R. PRIKKEI MARIÁN (NyK. XXIX, 330 kk.) a dolgot másik nagy hibájára mutatott rá, hogy RELL adatai csak mintegy a levegőben lógnak, s a bírálathoz mellékelt gazdag pótlékban ő az első, aki idézetekben közli az adatokat. Pótlékokat közölt bírálatában KALMÁR ELEK is (Nyr. XXVIII, 368). Pótlékok külön is jelentek meg különösen a Nyr.-ben, részben RELL cikkével kapcsolatban (XXVIII, 368), részben a szerkesztőség kérdésére (Milyen idegen szavakat használ a nép? Nyr. XXX, 206) beküldött válaszokban (Nyr. XXX, 387, 540, XXXI, 276, XXXII, 395).

Újabban megjelent még egy kis cikk KURSINSZKY KÁLMÁN, Latin jövevényszavak a magyar irodalmi nyelvben (a gyulai r. k. főgimnázium 1910-i értesítőjében). Csupán egyszerű felsorolás. Ismertette SIMONYI ZSIGMOND (Nyr. XL, 83).

Az említett dolgozatokban és bírálatokban összegyűjtött anyag igen különböző értékű, de megrostálásával latin jövevényszavainknak majdnem teljes jegyzéke összeállítható.

A teljesség kedvéért megemlítjük a TMNy. rövid összefoglalását olasz és latin eredetű szavaink hangtani sajátságairól (180—2).

A latin jövevényszavainkkal kapcsolatos második kérdéscsoport kereszténységünk eredetének kérdésével függ össze. Ezt ui. a történeti mozzanatokon kívül elsősorban keresztény terminus technikusaink és a kereszténység felvételével együtt járó latin betűs orthographiánk eredete dönti el. Kiktől tanulunk tehát írni, olvasni? Milyen hangrendszer betűit alkalmazták először magyar hangok jelölésére? Milyen eredetű a magyarországi latinság?

A kérdést nyelvészeti szempontból először ASBÓTH OSZKÁR vetette fel (Szlávság a magyar keresztény terminológiában. Függelék: A régi magyar helyesírás eredete: NyK. XVIII, 321 kk.). Szerinte kereszténységünk és helyesírásunk cseh eredetű. Fejtegetései annyiban érdekelnek bennünket, hogy ebben a kérdésben fontosságot tulajdonít annak a ténynek, hogy a latin s betűt a magyar helyesírásban Ń hangértékben foglalták le.

ASBÓTH cseh elmélete ellen lépett fel VOLF GYÖRGY és azt két nagy értekezésében cáfolta. (Kiktől tanult a magyar írni, olvasni? [A régi magyar orthographia kulcsa.] 1885. [Ért. a nyelv- és széptud. köréből XII, 6 kk. és Összes Művek 24—112] és Első keresztény térítőink nyelvünk, írásunk és történetünk tanúbizonyosága szerint. 1895. [BpSzemle LXXXV—LXXXVI. köt.] és Összes Művek 113—225.) VOLF a kérdés középpontjába az s betű Ń hangértékének kérdését állította és módszeresen kutatta annak történetét latin olvasásunkban, jövevényszavainkban és helyesírásunkban. Eredetét keresve ASBÓTH cseh-elméletével szemben (a történeti bizonyítékokat

is figyelembe véve) arra az eredményre jutott, hogy nemcsak ez a jelölés-, illetőleg olvasásmód, hanem általában egész helyesírásunk, sőt kereszténységünk is kezdetben velencei, illetőleg észak-olasz eredetű.

VOLF elméletének minden pontját vizsgálat tárgyává tette MELICH a Szlav Jövevényszavaink I. 2. részében (A magyar nyelv keresztény terminológiája 1905.) és kimutatta, hogy VOLF elmélete a kiindulóponton helyes ugyan, de az általa bizonyítékul felhozott észak-olasz hangtani sajátságok részben hibás értesülésen alapulnak, részben nemcsak az észak-olaszban, hanem egy geográfiailag összefüggő nagyobb területen is megvannak. MELICH szerint latin olvasásunknak és jövevényszavainknak legtöbb sajátsága a római katolikus szlav népek-nél általában megtalálható, akiknek a latinsága végeredményben tényleg olasz eredetű. A magyarság felé közvetítő nyelvet a pannóniai szlovénben látja.

MELICH munkássága során többször foglalkozik helyesírásunk kérdéseivel, (jórészt latin eredetű) keresztneveinkkel és keresztény terminus technikusainkkal, s így nála sok hangtani kérdés fölmerül latin jövevényszavainkkal kapcsolatban. Rendszeresen azonban latin jövevényszavaink hangtanát eddig még nem vizsgálták. KOVÁCS és RELL adnak ugyan valamiféle hangtani összefoglalást, de az egészen ötletszerű és semmi tekintetben sincs megalapozva. Ennek a dolgozatnak célja tehát az átadó nyelvre vonatkozó kutatások eredményeit felhasználva, latin jövevényszavainkat a magyar hangtörténet keretébe beleilleszteni.

Ami latin jövevényszavainknál az átvétel módját illeti, náluk egészen más a helyzet, mint többi jövevényszavainknál. T. i. amíg egyéb jövevényszavainknál ú. n. népi átvétellel van dolgunk, a latinoknál megfordítva a jövevényszavak latinos műveltségű egyének útján felülről lefelé terjednek. Ez a különbség sok tekintetben meglátszik. Az egész nyelvtörténet folyamán úgyszólván megszakítás nélkül kerültek bele latin szavak nyelvünkbe, anélkül azonban, hogy közöttük rétegeket lehetne megkülönböztetni. Az átvett szavak pedig úgy oszlanak meg, hogy — ellentétben a népi átvétel útján átke-rült jövevényszavakkal — minél magasabb stílusréteg felé megyünk, annál több latin szót találunk, úgyhogy végül „Fremdwort“ és „Lehnworth“ között nem is lehet éles határvonalat vonni. Az átvétel sokszor önkényes, tudatos; ezért mindig számolni kell az írott alak hatásával, s nincs meg az a fejlődésbeli folytonosság, mint más jövevényszavaknál. Így a legnagyobb fontosságot a régi adatoknak tulajdonítjuk.

Az átadó nyelv a k ö z é p - l a t i n (Mittellatein, latin medi-éval). Ez a nyelv egyáltalában nem volt egységes. A klasz-szikus latin irodalmi nyelv a római birodalom bukása után kihalt és helyét a mellette fejlődő népnyelv (plebeius sermo,

quotidianus s., rusticus s., lingua rustica) foglalta el. A klasszikus latint mint idegen nyelvet tanították, természetesen vulgáris kiejtéssel. Ettől kezdve lehet beszélni közép-latinról, mely alapjában véve tehát a klasszikus latinnak egy késői fokát tartotta fenn. Kialakulásához azonban igen sok tényező hozzájárult. Elsősorban erősen hatott rá az egyház latinsága. A biblia és az egyházatyák nyelvéből került bele a görög (és héber) elemek legnagyobb része, és ez az egyházi jelleg különbözteti meg főleg a klasszikus latintól. Román országokban azonban még ennél is nagyobb fontossága van a vulgáris latin (= praeromán nyelvjárások) hatásának, amely egyrészt a szókészletben, másrészt a latin szöveg olvasásában nyilvánult meg és a klasszikus hagyományt egyre jobban háttérbe szorította. Ez a latinság országonként különbözött és kronológiailag is folyton változott; mindig voltak tisztító törekvések (legfontosabb a Karoling-renaissance és később a humanizmus). A vulgáris latin hatása akkor csökkent, mikor a román nyelvek szétválása után (VIII. sz. körül) kezdtek román nyelveken is szövegeket feljegyezni, s így a román meg az írott latin (Schriftlatein) közötti különbség tudatosabb lett, de azért az anyanyelv hatása nagyjában a renaissance-ig, sőt részben még ma is mindig érvényesül. — Másképen áll a dolog a nem-román népeknél. Végeredményben minden nép közvetve vagy közvetlenül román néptől tanult latinul, tehát átvette annak közép-latin kiejtését, de a továbbiakban az írott alak hatása erősebb, mint amazoknál. Más szóval az írás (ami a hangjelölést illeti) nem igen tér el a klasszikus hagyománytól. Hogy aztán a latin szöveget hogyan olvasták, arra csak közvetve lehet visszakövetkeztetni.¹

A magyarországi latinságról eddig rendszeres munkát egyáltalában nem írtak, úgyhogy ebben a tekintetben még nagyon sok a tennivaló. A magyarországi latinság hangtanára vonatkozó forrásaink a következők: 1. Az újabbban egyre jobban háttérbe szoruló hagyományos olvasásmód néhány közép-latin maradványa: *c* (+ *e, i*) *o*: *ts* (+ *e, i*); *ti* (+ *voc.*) *o*: *tsi* (+ *voc.*); *bōnus, ego, pāter*-féle olvasásmód stb.). 2. Régebbi grammatikusaink egy-két megjegyzése. 3. Legfőképpen latin jövevényszavaink.

Latin jövevényszavaink hangtanának tárgyalásánál kiindulópontul a klasszikus latint választjuk, mivel az régebbi hangállapotot jelent, mint a vulgáris latin, illetőleg a közép-latin. A vulgáris latin megfelelésre viszont azért van szükség, mert az az illető közép-latin hang későbbi történetét sok esetben befolyásolja. A román hangtörténet adatai viszont

¹ A közép-latinra vonatkozólag vö.: K. STRECKER, Einführung in das Mittellatein. Berlin, 1928. — H. SCHUCHARDT, Der Vocalismus des Vulgärlateins I, 75 kk. — K. SITTL, Zur Beurteilung des sogenannten Mittellatein: ALLG. II, 553 kk.

még további fejlődést mutatnak, másrészt egyes hangsajátságokat (egy-egy hang színezetét v. quantitasát) sokszor csak azok alapján lehet rekonstruálni.¹

MAGÁNHANGZÓK.

A klassz. lat. quantitas történeti, etimologiai quantitas, vagyis külső feltételektől, tehát a qualitastól is független. Ez az eredeti nyelvállapot a későbbiekben megváltozik, és a vulg. lat.-ban a quantitativ különbséghez qualitativ különbség járul. A klasszikus grammatikusok meg a román nyelvek alapján kétségtelen, hogy az *a* hangon kívül minden magánhangzónak kétféle hangszíne volt: a hosszú magánhangzók zártak, a rövidek nyíltak voltak. — A második változás a régi quantitas-viszonyok teljes átalakulásával járt: az etimologiai quantitas helyébe fonétikai quantitas lép. Nyílt, illetőleg egyszerű mássalhangzóra végződő szótagban a hangsúlyos magánhangzó megnyúlik, zárt szótagban megrövidül, hangsúlytalan szótagban pedig minden quantitativ különbség elmosódik (TEN BRINK-törvény). (Vö. ML., Einf. 112 kk.)

Latin \bar{a} és \check{a} .²

Rövid és hosszú illabialis *a*; a kettő között qualitativ különbség nem állapítható meg.

I. Lat. hosszú \bar{a} .

Hosszú \bar{a} lehet a lat.-ban bármely helyzetben, hangsúlyos és hangsúlytalan szótagban. A vulg. lat.-ban új hosszúságok keletkeztek: az \check{a} hangsúlyos nyílt szótagban és bizonyos mássalhangzócsoport (pl. *-gn*) előtt megnyúlt.

Ezekben az esetekben a magy.-ban általában \acute{a} -t találunk. — Első szótagban: *Aron* (1166: *aaron* OklSz.; KTSz.: *aarun*) < egyh. lat. *Aaron* | *báró* < klat. *baro* DuC. | *fráter* < lat. *frāter* | *Klára* < egyh. lat. *Clāra* | *pápa* < egyh. lat. *pāpa* | *pásztor* < lat. *pāstor* stb. — Vulgáris lat. hosszúság van a következőkben: *árboc* < klat. *ārbos* EtSz. | *bástya* < klat., h. lat. *bastia* DuC., MLSz. | *Agnés* < egyh. lat. *Agnes* | *mágnás* < klat., h. lat. *magnates* (tb. szám) DuC., MLSz. | *mágnés* < lat. *māgnēs* | talán *Jákob* < egyh. lat. *Jacobus*, a vulg. lat.-

¹ Rövidítések: LINDSAY = W. M. LINDSAY, Die lateinische Sprache. Übers. von M. NOHL, Leipzig, 1897. — SEELMANN = E. SEELMANN, Die Aussprache des Lateins. Heilbronn, 1885. — SCHUCHARDT = H. SCHUCHARDT, Der Vocalismus des Vulgärlateins I—III, Leipzig, 1866—1868. — GRÖBER = G. GRÖBER, Grundriss der romanischen Philologie I. Strassburg, 1888. — ML., Gram. = W. MEYER-LÜBKE, Grammatik der romanischen Sprachen I. Leipzig, 1894. — ML., Einf. = W. MEYER-LÜBKE, Einführung in das Studium der romanischen Sprachwissenschaft,² Heidelberg, 1909. — KÖRTING = G. KÖRTING, Lateinisch-romanisches Wörterbuch,² Padeborn, 1901.

² Vö. LINDSAY 15; SEELMANN 169 kk.; SCHUCHARDT I, 169 k.

ban, úgy látszik, *Jacobus*, vö. ol. *Giácomo* v. *Jácopo* (l. SEELMANN 55) | ? *Károly* < egyh. lat. *Carolus* (ném. *Karl*, klat. *Cárölus*). — — Első szótagon túl: tőszótagban: *Izsák* (HB.: *ysaac*; PéldK. 21: *jfaac*¹) < egyh. lat. *Isaac* | *Baldzs* < egyh. lat. *Blásius* || az *-ās* végződésben: *Barnabás* < egyh. lat. *Barnabas* | *Jërëmiás* < egyh. lat. *Hieremias* | *Lukács* < egyh. lat. *Lucas* | *Mátyás* < egyh. lat. *Mathias* | *Tamás* < egyh. lat. *Thomas* stb. || *mágnás* < klat., h. lat. *magnas* | *primás* < késői lat., egyh. lat. *primās* || az összes etimologiai hosszúságú suffixumokban, az *-ārius*², *-ānus*², *-ālis*, *-ātio*, *-ātus*², *-ātor* végzésekben²: *dénár* < lat. *dēnārius* (nummus) | *granáriom* < lat. *grānārium* | *kalendáriom* < lat., egyh. lat. *c(k)alendarium* | *Fábián* < egyh. lat. *Fabianus* | *Orbán* < egyh. lat. *Urbanus* | *plébános* < egyh. lat., h. lat. *plebanus* MLSz. | *fiskális* < h. lat. *fiscalis* 'ügyész' MLSz. | *drabális* < lat. *trabālis* | *légáció* < h. lat. *legatio* 'ünnepekre való kiküldés' MLSz. | *prélátus* < egyh. lat. *praelatus* | *prókátor* < lat. *procurātor* stb. — Lat. *ā* magashangú szavakban esetleg illeszkedik: *Círjék*, *Cerjék* (PPB.: *Tzerjék*; 1478: *Chyryakos*, 1602: *Czirják* OklSz.¹) < egyh. lat. *Cyriacus* | *Dëmjén* (1333: *Demian*, XV. sz.: *Demyen* MNy. IV, 127) < egyh. lat. *Damianus* | *Főcén* < egyh. lat. *Felicianus* | R. *Kellén*; PPB.: *Kiljén*, *Giljén* (*Gellen*, *Kellen* KNAUZ, Kortan 206) < egyh. lat. *Chilianus* | *Illés* (1240 k.: *Elyas*, 1522: *Ylyees* OklSz.) < egyh. lat. *Elias* | *Sebestyén* (1312: *Sebastyan*, de 1558: *sebestyn* OklSz.) < egyh. lat. *Sebastianus*.

II. Lat. rövid *ā*.

A magy.-ban háromféle megfelelése van: 1. illab. *á*, mely a XII—XIII. sz. folyamán *o*-vá és azon keresztül *ā*-vá változott (régi átvételekben);³ 2. *á* (régi és újabb átvételekben). 3. *ā* (újabb átvételekben).

1. Lat. *ā* ~ magy. *á* > *o* > *ā*: *Ambrus* (1211: *Ombreus*, 1240 k.: *Ombruus* OklSz.) < egyh. lat. *Ambrosius* | *Amadé* (*Omode* EtSz.; VárReg. 4., 232. §: *Omodoy*, *Homodoy*) < lat. *Amadaeus* | *Apulia* (1370: *Opulia* NyK. XXXV, 123) < lat. *Apulia* | *Márton* < *Marton*; vö. *Kismarton*, a nyúlás későbbi, úgy mint *csaszár* > *császár* (l. MNy. VI, 446) (1055: *mortis*, 1135: *mortun*, 1358: *Morton*; első adat *a*-val 1339: *Scenthmarton* OklSz.) < egyh. lat. *Martinus* | *Salamon* (1186: *Solomon* SzJöv. I, 2:204; 1352-től *Salamon* OklSz.) < egyh. lat. *Salomon*. — Magy. *ā* > *ā* *o* fok nélkül: *paradicsom* (HB.: *paradisum*; a következő adatok a kódexek korából, l. NySz.) < egyh. lat. *paradisus* acc.-a

¹ A különböző forrásokból idézett adatok közé pontos vesszőt teszünk; a vesszővel elválasztott adatokat az utolsó adat után jelzett gyűjteményes kiadványból merítjük.

² Nb. a görög eredetű *-ānus*³, *-ārus*³, *-ālus*³ végű szavakban rövid *a* van; vö. *cimbalom* < lat. *cymbālum* | *orgona* < lat. *orgāna* | (*citera* < lat. *cithāra*) || a *barbár* újabb (német) átvétel || *Borbála* < egyh. lat. *Barbara* *ā*-ja az *-ārius* végű szavak analogiájára lett hosszú.

³ Az irodalmat l. GOMBOCZ, MTNyt. II, 2:51.

(vö. Nyr. XII, 130 k.; nb. a lat. szónak van *paradīsum* mellékalakja is, l. GEORGES, LatDWb.) | *angyal* (HB.: *angelcut*, KTSz. *angol(u)cnoc*, a kódexekben *angyo(a)l* NySz. < egyh. lat. *angelus*).

2. Lat. *ā* ~ magy. *á*: *árkus*, *árkos* < lat. *arcus* | *áspis* < lat. *aspis* | *fáklya* < lat. *facula* | *hártya* < lat. *charta* | *kánikula* < lat. *cānicula* | *kántor* < lat. *cāntor* | *kántus* < lat. *cāntus* | *kápolna* < lat. *capella* | *káptalan* < egyh. lat. *capitulum* | *Mária* < egyh. lat. *Maria* | *mártir* < egyh. lat. *mārtyr* | *nárdus* < lat. *nārdus* | *pálma* < lat. *pālma* | *párduc* < lat. *pārdus* | *plánta* < lat. *plānta* | *tábla* < lat. *tābula* stb. Főleg csak zárt szótagban tekinthető a hosszúság magyar fejleménynek, mert hangsúlyos nyílt szótagban az *ā* már a vulg. lat.-ban, illetőleg klat.-ban is megnyúlhatott, pl. *grádics* < lat. *grādus* | *gályá* < h. lat. *gale(i)a* MLSz. | *mágus* < lat. *māgus* | *páter* < lat. *pāter* stb. — Második szótag hosszú *á*-ja előtt: *Adám* (HB.: *adamut* olv. *Adámút* v. *Adámút*) < egyh. lat. *Adām* | *Abrahám*, *Abrám* (1171: *Abram*, HB.: *Abraam*, ApostMélt. 35: *Abraham* SziJöv. I, 2:152) < egyh. lat. *Abraham* | *Mátyás* (1240 k.: *Mathyas* SziJöv. I, 2: 196) < egyh. lat. *Mathias*. — Első szótagon túl: *Bernát* < egyh. lat. *Bernhārdus* | *Jeruzsálem* < egyh. lat. *Jerusalem* | *lámpás* (de MURM.: *lampos*) < lat. *lāmpās* | *virgács* < lat. *virga* tb. acc.-a (vö. Nyr. XII, 130 k.) *virgās*, mert a vulg. lat.-ban a függő esetekben a *tō* hosszú *ā*-ja megrövidült (ALLG. II, 555 k.).

A régi nyelvben a hosszú *á*-s alakok még gyakoribbak: *Afrika* GYARM., Voc. < lat. *Africa* | *Antikristus* GYARM., Voc. < egyh. lat. *Antichristus* | *árkangyal* (NySz., EtSz.) < egyh. lat. *ārchāngelus* | *bänderiom* GYARM., Voc. < klat., h. lat. *banderium* DuC., MLSz. | *bárométrom* GYARM., Voc. < lat. *barometrum*; *sátisfaktzio* GYARM., Voc.) < lat. *satis-factio* stb. Ma is vannak alakpárok, ahol *a* és *á* áll egymással szemben: *advent* ~ *ádvent* < egyh. lat. *adventus* (Domini) | *akác* ~ *ákác* < lat. *acacia* | *ambitus* ~ *ámbitus* < lat. *ambitus* | *ampolna* ~ *ámpolna* < egyh. lat. *ampulla* | *ammén* ~ *ámén* | *horszanna* ~ *horszánna* < egyh. lat. *hosianna* | *sakramentum* ~ *sákramentum* < egyh. lat. *sacramentum* stb. (Vö. MNy. VII, 155.)

3. Lat. *ā* ~ magy. *á*. A XIV—XV. sz. óta a lat. illab. *ā*-nak, amennyiben nem nyúlik meg, hanghelyettesítéssel *á* felel meg: *András* (MargL. 16, 222: *andras* stb., l. SziJöv. I, 2: 154) < egyh. lat. *Andreas* | *Antal* (MargL. 112, 58: zent *antal*-; l. még KNAUZ, Kortan 140 és SziJöv. I, 155) < egyh. lat. *Antonius* | *francia* 'Gallia' (ApostMélt. 30: *franciay* laos királ'h), mint mn. a XVII. sz.-tól (vö. Nyr. XLIII, 15) < klat. *Francia* 'Gallia' DuC. | *katedra* < lat. *cathedra* | *lantorna* < lat. *lanterna* | *passió* < egyh. lat. *passio* stb. | *akadémia* < lat. *acadēmia* | *família* < lat. *famīlia* | *matéria* < lat. *māteria* stb., stb. || nyílt szóvégen mindig: *Ilona* < egyh. lat. *Helena* |

óra < lat. *hōra* | *ostya* < egyh. lat. *hostia* | *rózsa* < lat. *rosa* | *tégla* < lat. *tēgula* stb.

Lat. *ā* ~ magy. *e* (magashangú szavakban illeszkedés útján): *Elek* (1138/1329: *Alex, Alexius*; VárReg. 157. §: *Elexius*) < egyh. lat. *Alexius* | *Ferenc* (magyarul mindig ebben az alakban, l. SzJöv. I, 2:139) < egyh. lat. *Franciscus* | *Erzsébet* (R. *é*-vel; vö. ErdyK., JordK.: *eersebeth*, Helt: Chron.: *Ersebet* NyK. XXXI, 203) < egyh. lat. *Elisabeth* | *béstyé* < lat. *bestia* | *Cécille, Cicelle* < egyh. lat. *Caecilia* | *mise* < egyh. lat., klat. *missa* DuC. (vö. ném. *messe*, ang. *-mas, Christmas*) | *fülemüle* (BesztSzój. 1197: *filemyle* stb. NySz.) < lat. *philomēla* | [*pēnitencia*] JókK. 11: *penetencze* < egyh. lat. *poenitentia* | *sekréstye* < egyh. lat. *sacristia* | *Velence* < vulg. lat. **Venicia* (vö. MNy. II, 212) | *zsellye, sellye, sellye* NySz. < lat. *sella* stb.

Lat. *a*—*a* ~ magy. *a*—*á* > *o*—*á* (dissimilatiós jellegű asszociatív változás, amely kb. a XV. sz.-ban kezdődött)¹: *Agota* (naptárakban: *Agota* és *Agatha* KNAUZ, Kortan 132) < egyh. lat. *Agatha* | *Boldizsár* (DebrK. 111: *Baltosar*, PeerK. 260: *Baltysar*, DebrK. 111: *Boldisar* stb. EtSz.) < egyh. lat. *Balthasar* | *Borbála* (MünchK.: *Barbara* EtSz.; 1581: *Borbára* OklSz.) < egyh. lat. *Barbara* || az *-alna* > *olna* végződésben: *Szent-Katolna* hn. Háromszék m. < egyh. lat. *Catharina* | *Magdolna* (ApostMélt. 13, 46: *Maria Magdalna* stb., l. SzJöv. I, 2:191) < egyh. lat. *Magdalena* | *orgona* (BécsiK. 44: *organacban*; Apork. 107, SándK. 17: *orgona* NySz. < lat. *organum* tb.-e: *organa* (vö. ófn. *organa* KLUGE, EtWb. 337).

Latin *e*-hangok.²

A klassz. lat.-ban eredetileg két *e* hang volt: *ē* és *ĕ*. Ezek hangszínét pontosan nem ismerjük, de valószínű, hogy legalább a későbbi időben az *ē* zárt, az *ĕ* nyílt volt. Az *e*-hangok között kell tárgyalnunk a lat. *ae* és *oe* hangokat is, mert a klassz. lat. *ae* a Kr. u. II. sz.-ban, az *oe* pedig valamivel később monophthongizálódott. A lat. *ae* először *ē* lett, aztán megrövidült, és minthogy az *ae* jel az írásban leggyakrabban *ĕ*-vel váltakozik, görög átírásban pedig *e* a megfelelője, általában nyílt *e*-nek tekintik. Az *oe*-t, amit görög szövegben leggyakrabban *η*-val írnak át, zárt *e*-nek tartják, bár a román nyelvek megfelelői ebben a tekintetben nem mindig egybehangzóak (vö. ML., Einf. 108 és ML., Gram. I, 53). A Kr. u. III. sz. táján a lat. *ī*: vulg. lat. *ī* összeesett a zárt *e*-vel, és ekkor a vulg. lat. *e*-hangok rendszere hangsúlyos szótagban a következő volt: I. Klassz. lat. *ĕ*, *ae* (*oe*) > vulg. lat. *e* (vö. prov., fr. *ie*, ol. *e* „aperta“ és *ie*, sp. *ie* [l. ML., Gram.

¹ Vö. HORGER: NyK. XLI, 124—5.

² Vö. LINDSAY 20; SEELMANN 175 kk.; SCHUCHARDT I, 226 kk.

I, 141]). — II. Klassz. lat. *ē, oe (ae), i >* vulg. lat. *e* (vö. ol. nyelvjárási és öfr. *ei* [*> ai, oi* stb.], sp., port., ol. *e* „chiusa“ [l. ML., Gram. I, 81]). A kvantitatív különbséget a fonetikai helyzet szabja meg: nyílt szótagban hosszú, zárt szótagban rövid.

A közép-lat.-ban az *ae*-t, úgy látszik, nyíltan olvasták. A legrégebb magyar oklevelekben és krónikákban lat. *ae* helyén *e* van, később *e*. A humanisták újra *e*-t írnak, míg a XVI. sz.-ban ezt az *ae* jelölés teljesen kiszorítja (vö. MELICH, Orth. Vng. 7 kk.).

Jövevényszavainkban a megfelelések a következők: I. Vulg. lat. *e* ~ magy. 1. *e*; 2. (R. *é >*) *é*. — II. Vulg. lat. *e* ~ magy. 1. *ē*; 2. *é*.¹

I. Vulg. lat. *e*.

1. Magy. *e* (a nyelvtörténet folyamán mindig nyílt *e*): *Benedék* (1086/XIII. sz.: *Benedik*, 1211: *Beneduk* OklSz.; ÉrdyK. 295: *Benedek* stb. EtSz.) < egyh. lat. *Benedictus* (vö. lat. *bēne*, ol. *bene*, fr., sp. *bien* ML., Gram. I, 143) | *Egyęd* (1135: *Egud*, 1184: *Egid* stb. OklSz.; JókK. 77, 78: *Eged*) < egyh. lat. *Aegidius* | *decembër* < lat. *Dēcembēr* (vö. lat. *dēcem*, ol. *dieci*, sp. *diez* KÖRTING) | *templom* (alakvált. *templom*, *taplony* MTsz.) < lat. *templum* (ol. *tempio* KÖRTING) || második szótagban: *József* (ÉrdyK. 112: *Jofeffet*) < egyh. lat. *Joseph*, gör. Ἰωσήφ.²

2. Magy. *é* (< *ē*): *Jézus* (ÉrdyK., JordK.: *Jesus* NyK. XXXI, 106) < egyh. lat. *Jesus*, gör. Ἰησοῦς (ol. *Gesù*, de egészen népies **Gisu* volna, vö. GRÖBER I, 661; OrthVng. 9) | *Péter* (1086: *Petyr* SzlJöv. I, 2:202; HB.: *Peter*; Sylv.: HeydSeb. 63: *Peter*) < egyh. lat. *Petrus* (vö. fr. *Pierre*) | *dézma* (ÉrdyK. 260, JordK. 428: meg *dezmallyatok*; Helt: Chron.: *dezma* OrthVng. 10) < ? ol. v. fr. *desima* (EtSz.), lat. *dēcima* (a szó mindenestre tudós szó az illető újlat. nyelvben és lat. vocalismust mutat) | *plébános* (magyar adatokban *é* nem mutatható ki, de a vulg. lat. *plēbs e*-vel hangzott, ol. *pieve* KÖRTING; OrthVng. 10) < egyh. lat. *plebanus* | *prepost* (ÉrdyK. 555: *prepostsag*-NySz.) < egyh. lat. *praepositus* | *prédikál* (Dévai: *predical*, *predicalásából* OrthVng. 10) < lat., egyh. lat. *praedicare* || második szótagban: *eklézsia* (R. valószínűleg *é*-vel OrthVng. 10) < egyh. lat. *ecclesia*, vulg. lat. *eclesia* ML., Einf. 108 | *katédra* (ÉrdyK. 310: *cathedra*) < lat. *cathedra*, vulg. lat. *cathédra*; vö. öfr. *chaire*, fr. *chaire* | *Máté* (Dévai: szent *Matenál* OrthVng. 15) < egyh. lat. *Matthaeus*.

¹ A magy. *e*-hangok irodalmára vö. GOMBOCZ, MTNyt. II, 2:43.

² A gör. η a klassz. korbéli átvételekben általában zárt, de a közép-lat.-ban, különösen sok tudós szóban nyílt *e*.

II. Vulg. lat. *e*.

1. Magy. *ë*: *Bëtlëhëm* (BécsiK. 3: *Bëtlëhëmbë*, 252: *Bethlehem*; MünchK. 16: *bethlechëmbën*; CAL.: *Bëtlehem* EtSz.) < egyh. lat. *Bethlehem*, gör. Βηθλεέμ | *Dëmëtër* (1240 k.: *Demetur*, 1337: *Demeter*- OklSz.) < egyh. lat. *Demetrius* | *cët*, *cëthal*, alakv. *cet* (BécsiK. 132: *Cëthi*) < lat. *cëthë* tb.-e v. h. lat. *cëtus* MA., PP. (vö. EtSz.).

Itt azonban csak magashangú szavak jöhetnek tekintetbe, mert vegyeshangú magyar szavakban a rövid *e* asszociatív hatásnak van kitéve, t. i. minden *e* zárt lesz és megtartja zártságát akkor is, ha az illető szó illeszkedés útján átcsapott a magashangúak közé (vö. SIMONYI, A magánhangzók illeszkedéséről: Nyr. L, 3 kk.). Vegyeshangú szavakban tehát, ha a lat.-ban *e* volt is, a magy.-ban zárt *ë* van. (Néhány kivétel mégis van: *József*, *templom*, *novembër*.) Így:

A) Lat. *e* ~ magy. *ë*: *bëstye* < lat. *bestia* | *rëce*, MA.: *rétze* < lat. *rëte* tb.-e *retia* (a tb.-re vö. ol. *rezza* < lat. *retia* KÖRTING) | *mörës* < lat. *mos* tb.-e *möres* | *sekrëstye* < egyh. lat. *sacri(e)stia* stb.

B) Lat. *e* ~ magy. *ë*: *advënt* (ÉrdyK. 2; 158 stb.: *adveenth*) < egyh. lat. *adventus* | *Cëcilia*, *Cëcille*, *Cicelle* EtSz. < egyh. lat. *Caecilia* | *Égyiptom* < *Égyiptom* (JordK. 20, 234 stb.: *eegyiptom* NyK. XXXI, 209) < lat. *Aegyptus* acc.-a (vö. MNy. XIV, 76 k.) | *ëklëzsia* < egyh. lat., vulg. lat. *eclesia* ML., Einf. 108 | ? *Érzsëbet* (ÉrdyK., JordK.: *eersebeth* NyK. XXXI, 203) < egyh. lat. *Elisabeth(a)* | *zsëllye*, *zsöllye*, *sëllye* (NyK. XXIX, 342; NySz.) < lat. *sëlla* stb.

Az esetek legnagyobb részében, különösen sok egyh. lat. tudós szóban, nem lehet megállapítani az eredeti hang hangszínét; pl. *Jeruzsälëm* < egyh. lat. *Jerusalem*, gör. Ἱερουσαλήμ, de ol. *Gerusalemme* (vö. GRÖBER I, 509; SzlJöv. I, 2: 177) | R. *Éfëzsom* (ÉrdyK. 177: *Eefesom*) < egyh. lat. *Ephesus* stb.

2. Magy. *é*: *dénár* (Sylv: UT. I, 315 b: *denar*- EtSz.) < lat. *dénarius* (nummus) | *kréta* OrthVng. 10 < lat. *crëta*, vö. fr. *craie* | CAL., PPBl.: *rëgula* > *rëgula* (BécsiK. 180: *regula*) < lat. *rëgula*, vö. ófr. *reille* KÖRTING | *tëgla* (BécsiK. 263: *tëgla*, JordK. 16a, 108a stb.: *teeglya* NyK. XXXI, 100; vö. OrthVng. 10) < lat. *tëgula* | *tënta* alakv. *tinta* (JordK. 875: *teenta*, ÉrdyK. 411: *teenta* NySz.) < lat. *tincta*, vulg. lat. **tencta* OrthVng. 10. — A *prëda é*-je (JordK. 162: *predath*, ÉrdyK. 398b: *predaat*), mely a magy.-ban nyilt (OrthVng. 10), román szempontból nem világos < lat. *praeda e*-je fr. *proie*, sp. *prea* szerint zárt, ol. *prëda* szerint nyilt (ML., Gram. I, 240). A *vëlom* szóban a lat. és román nyelvek alapján zárt *é*-t várnánk, de ÉrdyK. 218b: *velom* szerint nyilt < lat. *vëlum*, fr. *voile*.

Az újabb átvételekben (XVII—XVIII sz. óta) a hosszú é természetesen mindig zárt: *akadémia* < lat. *academia* | *diéta* 'országgyűlés' < h. lat. *dieta* MLSz.; *diéta* 'gyógymód' < lat. *diaeta* | *hiéna* < lat. *hyaena* stb. || a lat. *-érius*³, vulg. lat. *érius*³ (vö. fr. *-ier*) végződésben: *bandérium* < klat., h. lat. *banderium* DuC., MLSz. | *batéria* < h. lat. *batteria* MLSz. | *materia* < lat. *materia* | *minisztérium* < lat. *ministerium* stb.

Hogy a nyúlás melyik esetben történt a magy.-ban, melyik esetben az átadó nyelvben, azt nagyon nehéz megállapítani. Tény az, hogy a régi nyelvben sokkal több szóban volt é; pl. *brève* 'Pápa parantsolatja' GYARM., Voc. < lat. *breve* | *dékrétom* GYARM., Voc. és PP. 1708. < lat. *dēcrētum* | *déklinátzio* GYARM., Voc. < lat. *dēclīnātio* | *éléfánt* GYARM., Voc. < lat. *elephantus* | *évangyeliom* GYARM., Voc. < egyh. lat. *evangelium* | *Jéromos* GYARM., Voc. < egyh. lat. *Hieronimus* | *rékvirádni* GYARM., Voc. < lat. *requirere* | *sékundálni* GYARM., Voc. < lat. *secundare* | *téátrom* GYARM., Voc. és DANK., Lex. < lat. *theatrum* stb.

A gör. η a Kr. u. II. sz.-ban *i* lett, a későbbi átvételekben tehát az η helyén a lat.-ban is *i* van; pl. ταπήριον ~ vulg. lat. **tappitium* ~ fr. *tapis*, ἀποθήκη ~ lat. *apothica* ~ fr. *boutique* stb. (vö. RomForsch. XV, 854). Ez a megfelelés a magy. *patika* szóban < lat. *apothica*. — A gör. ε latin megfelelője é: *platēa*, *panacea*, *spondeus*, *musēum* vö. R. magy. *muzéum* (Erdélyi Muzéum); de megrövidült a *platēa* szóban, vö. ol. *piazza* (magy. *piac*). (Vö. WEISE, Griechische Wörter 37.)

Lat. *e* ~ magy. *e* > *i*. Néhány esetben a latintól függetlenül végbement az *e* > *i* változás: *Illés* (1240 k.: *Elyas*, 1522: *Ilyees* OklSz.) < egyh. lat. *Elias* | *Hona* (1146: *Helena* OklSz.; MargL. 75: *Elena*; 1565: *Hona* OklSz. < egyh. lat. *Helena* | *Izsó* (VárReg. 44, 243. §: *Esau*; 31, 118 stb. §: *Isou*, *Isov*) < egyh. lat. *Esau*, gör. Ἰσαῦ (az egyh. lat.-ban rövid *ě*-vel, a XVI. sz.-ban hosszú *ē*-vel; vö. magy. *Esau* MNy. XII, 195) || első szótagon túl: *Bálint* (1361: *Balent* OklSz.; 1370: *Balenthfewld* CsÁNKI III, 599 stb.; a kódexekben *Bálint* EtSz.) < egyh. lat. *Valentinus* ~ **Balentinus* | *Lőrinc* (1240: *Leurenc*, 1256: *zenth lewrynych* OklSz.) < egyh. lat. *Laurentius*.

Latin \bar{i} .¹

Rövid és hosszú palatalis *i*; az \bar{i} zárt, az \bar{i} nyílt. Az \bar{i} egyike a legállandóbb hangoknak a román nyelvekben; az ol. *i*-t közvetlen folytatásának lehet tekinteni. A rövid (vulg. lat. nyílt) \bar{i} a fejlődés folyamán összeesett a zárt \bar{e} -vel. Itt kell tárgyalni a gör. *υ*-t is, amely a latinban régi átvételekben ugyan *u* (*gubernator* < κυβερνήτης, *murtus* < μούρτος), de a

¹ Vö. LINDSAY 26 kk.; SEELMANN 191 kk.; SCHUCHARDT II, 218 kk.

klassz. korban i^1 — Magy. szempontból nincs minőségi különbség sem \bar{i} és \bar{i} , sem i és y között.

A megfelelősek a következők²:

1. Lat. $i \sim$ magy. i : *Izsák* < egyh. lat. *Isaac* | *Simon* < egyh. lat. *Simon* | *Tiborc* < egyh. lat. *Tiburtius* || *ciprus* < lat. *cyprus* | *citrom* < lat. *citrum* | *mirrha* < lat. *m(u)yrha* || *Dávid* < egyh. lat. *David* | *Lucifer* < lat. *Lūcifer* | *papiros* < lat. *pappirus* || *bazsalikom* < klat. *basilicum* | *kanális* < lat. *canālis* stb.

2. Lat. $\bar{i} \sim$ magy. i : *csízió* < klat. *cīsio* (EtSz.) | *fámília* < lat. *fámília* | *primás* < klat. *prīmas*.

3. Lat. $\bar{i} \sim$ magy. i : *liliom* < lat. *līlium*; *kánikula* < lat. *canīcula* | *Katalin* < egyh. lat. *Catharīna* | *paradicsom* < lat. *paradīsum* (acc.).

4. Lat. $i \sim$ magy. $i > \bar{e}$: [*Kilián*] naptárainkban *Kellen* és *Gellen* SzlJöv. I, 2:183 < egyh. lat. *Chilianus* | *Semjén* (több helység neve; vö. KARÁCSONYI: MNy. IV, 125:1150: *Symean*, 1297: *Symien*, 1329: *Semjen*) < egyh. lat. *Simeon* || *Dénés*, *Gyenés* (1138/1329: *Dienis*; 1515: *Dienes* OklSz.; a kódexekben: *Gyenis* és *Gyenes* is EtSz.) < egyh. lat. *Dionysius* | [*Cécilia*] a kódexekben: *Cecelle*, *Cecelle*, *Cecelye* EtSz. < egyh. lat. *Caecilia* | [*mártir*] R. *martely* (SándK. 15: *martel*) NySz. < klat. *martyr* DuC. | *Velence* < vulg. lat. **Venicia*, **Veniza* MNy. II, 212.

5. Lat. $i \sim$ magy. $i > \bar{u}$ (>ö): *Fülöp* (1256: *Philup* OklSz.; első adat \bar{u} -vel ApostMélt. 36, 54: *fűlöp*) < egyh. lat. *Philippus* | *fülemü(i)le* (BesztSzój. 1197: *filemyle*; SchlSzój. 1787: *filemile*; VirgK. 107: *főlemile* NySz.) < lat. *philomēla* || *Egyéd* (1138/1329: *Egid*, *Egudi*; 1135: *Egud*, 1184: *Egid*, 1211: *Egud* OklSz.; 1409: *Zentheged* CsÁNKI I, 34) < egyh. lat. *Aegidius* | *B(ë)reck* (1171: *Burucci* EtSz.; 1331: *Beruzk* CsÁNKI II, 736; 1354: *Zenthberek*, 1584: *Böröck* OklSz.) < egyh. lat. *Brictius* | *Fülöp* (1256: *Philupkue*, 1339, 1373: *Filep*, *Philep* OklSz.; ÉrdyK. II, 192, 286: *fileep* NyK. XXXI, 216; 1603: *Philöp* OklSz.) < egyh. lat. *Philippus* || *Benedék* (1086/XIII. sz., VárReg. 41. §: *Benedic* EtSz.; 1211, 1227, 1240 stb.: *Beneduk* OklSz.; MargL. 139, 152: *Benedewk* EtSz.) < egyh. lat. *Benedictus*.

6. Lat. $\bar{i} \sim$ magy. $u > o$ (mélyhangú szavak hangsúlytalan végszótagjában): *Agoston* (1247: *Agustun*, 1603: *Agaston* OklSz.) < egyh. lat. *Augustinus* | régi magy. *Móroc*z, újabban *Móric* (1211: *Mouroz*, *Mourus*, *Mauruz*, 1304: *Moruch*-, 1366: *Mouryz*-, 1435: *Moroch*-, 1614: *Móricz*- OklSz.) < egyh. lat. *Mauritius* | *Márton* (1135: *mortun* SzlJöv. I, 2:194; 1339, 1358, 1377 stb.: *Marton*, *Morton*, *Marton* OklSz.) < egyh. lat. *Martinus*.

¹ Vö. SEELMANN 219—21; ML., Einf. 111—2.

² A magy. i -hangokra vö. GOMBOCZ, MTNyt. II, 2:33 kk.

Latin ő.¹

A lat. *o* zárt; az *ö* nyilt. — Magy. szempontból minőségi különbség nincs.

A megfelelések a következők²:

1. Lat. *o* ~ magy. *o*: *Domokos* < egyh. lat. *Dominicus* | *Dorottya* < egyh. lat. *Dorothea* | *forma* < lat. *forma* | *iskola* < lat. *schola* | *pompa* < lat. *pompa* | *porta* < h. lat. *porta* 'fundus, sessio' MLSz. | *diploma* < lat. *diplōma* stb.

Lat. *o* ~ magy. *ó*: *óra* < lat. *hōra* | *mórés* < lat. *mōrēs* tb. | *patrónus* < lat. *patrōnus* | *cérémónia* < egyh. lat. *caerimōnia* | *zsinagóga* < egyh. lat. *synagōga*. — Hangsúlyos (lat.) nyilt szótagban nem lehet eldönteni, hogy a nyúlás a magyarban történt-e vagy a vulg. lat.-ban: *kórus* < lat. *chōrus* | *mód* < lat. *mōdus* | *rózsa* < lat. *rōsa* | *sólya* < lat. *sōlea* | *stóla* < lat. *stōla* | *g(o)lyóbis* < lat. *glōbus* | *parókia* < lat. *parochia* stb. || nyilt szóvégen mindig *ó*: *báró* < klat. *baro* DuC. | *náció* < lat. *nātio* | *porció* < lat. *portio* | *rébélió*, *ribillió* < lat. *rebellio* stb.

2. Lat. *o* ~ magy. *a*: *patika* (BécsiK. 204: *paticae* NySz.) < lat. (*a*)*potheca* | *Tamás* (1427: *Thamas*- OklSz.; kódexekben: *Tamás* SzlJöv. I, 2:206) < egyh. lat. *Thomas* | [*Domokos*] SermDom. II, 588: *damokus*; kódexekben *Damonkus*, *Damankus*, *Damunkus* alakváltozatok SzlJöv. I, 2:165 < egyh. lat. *Dominicus* | *Antal* (MargL. 112: zent *antalnak* SzlJöv. I, 2:155) < egyh. lat. *Antonius* | *Salamon* (1186: *Solomun* SzlJöv. I, 2:204; VárReg. 4, 68, 213. §: *Solomun*) < egyh. lat. *Salomon* | *Bertalan* (1211: *Bortolon*, 1386: *Barthalom* EtSz.) < egyh. lat. *Bartholomaeus*.

3. Lat. *o* ~ magy. *u*: *Ambrus* (1211: *Ombreus*, 1240 k.: *Ombruus*, 1577: *Ambros*, 1584-től: *Amborus*, *Amburus* OklSz.) < egyh. lat. *Ambrosius*.

4. Lat. *o* ~ magy. *R. i, u* (ma *o*): [*Tamás*] 1138/1329: *Thumas* 3-szor, *Thomas* < egyh. lat. *Thomas* | [*Kozma*] 1138/1329: *Cuzma* (*Damian*), 1199: *Cufmadomiam* SzlJöv. I, 2:184 < egyh. lat. *Cosmas* || [*Aron*] KTSz.: *aarun* < egyh. lat. *Aaron* | [*kántor*] 1314: *cantur*, 1329: *Kanthur*, 1346: *cantor* OklSz. < lat. *cantor* | [*pásztor*] 1095: *Paztur*, 1240: *Pazthur*-, 1339: *Paztur*, 1370-től: *Paztor* OklSz. < lat. *pāstor* | [*Salamon*] 1138/1329: *Salamin* 3-szor; 1186: *Solomun* SzlJöv. I, 2:204; VárReg. 45, 383, 374 §: *Solomun* < egyh. lat. *Salomon* | [*Sámszon*] 1138/1329: *Samsin* 6-szor, *Samson* < egyh. lat. *Samson* | [*Simon*] 1138/1329: *Simim* (?), *Simun* 5-ször, *Simon*; 1258: *Simun*, 1275-től *Simon* OklSz. < egyh. lat. *Simon*.

A 4. alatti *o* ~ *u* megfelelések vizsgálatánál SZINNYEI (NyK. XLIII, 108 kk.) utal arra, hogy a *kántor* és *pásztor*

¹ Vö. LINDSAY 34 kk.; SEELMANN 208 kk.; SCHUCHARDT II, 91 kk.

² A magy. *o*-hangokra vö. GOMBOCZ, MTNyt. II, 2:40.

szavak *u*-ja esetleg vulg. lat. kiejtéssel lehet kapcsolatban. SCHUCHARDT II, 100 kk. idéz példákat a klassz. lat. *-or* ~ vulg. lat. *-ur* megfelelésre *genitur*, *moderatur*, *lectur*, *rectur* stb. Ez azonban nem magyarázza meg sem a többi lat. alakot, sem a más jövevényszavakban, sőt eredeti magy. szavakban is megfigyelhető *o* ~ *u* megfelelést, úgyhogy itt csak valami különleges magyar hangmegfelelésre lehet gondolni. A XII—XIII. sz.-ban *o* > *u* változásról nem lehet szó, tehát csak hanghelyettesítésben kereshetjük a magyarázatot. Úgy látszik, hogy eredetileg (főleg hangsúlytalan) tőszótagban is megvolt az a szabályszerűség, amelyet a képző (rag és jel) előtti magánhangzóknál tapasztalunk, t. i. legrégebben csak a legmagasabb és legalacsonyabb nyelvallású magánhangzók lehetnek hangsúlytalan szótagban. Ezt bizonyítják az illeszkedésnek olyan esetei, mint pl. a *kápolna* ~ 1270, 1313, 1321/8: *Capulna*- OklSz. < lat. *capella* | 1336: *Alexandur*; MargL. 185: *alexandor* SZINNYEI i. h. < egyh. lat. *Alexander*, — másrészt az ú. n. ejtéskönnyítő magánhangzók, pl. *Sándor* ~ 1332, 1342: *Sandur* OklSz., Kovács, Ind. < egyh. lat. *Sandrus* az *Alexandrus* mellékalakból MNy. X, 100 | *Péter* ~ 1138/1329: *Petir*; 1237, 1240 k., 1286 stb.: *Petur* OklSz. < egyh. lat. *Petrus* | [András] R. *Andorás*, *Andurás*; 1336: *Scenthanduryas* OklSz. < egyh. lat. *Andreas* | *Dēmētēr* ~ 1240 k.: *Demutur* OklSz. < egyh. lat. *Demetrius* v. *Dimitrius* stb. — E szerint ha a magy.-ba egy *Sámson*, *Simon* típusú szó került, az legrégebben hanghelyettesítéssel (először *Sámsin*?) *Sámsun*, *Simun* lett, és ennek a hangállapotnak a nyomai vannak megőrizve a felsorolt adatokban.

Latin ũ.¹

A lat. *ū* zárt, az *ũ* nyílt. Az utóbbi a vulg. lat.-ban általában összeesett a zárt *o*-val, de a különbséget megőrizte a szardiniai logudor nyelvjárás, az oláh nyelv és az albán nyelv lat. jövevényszavai.

A megfelelések a következők:

A)

1. Lat. *u* ~ magy. *u*: *dupla* < lat. *duplus*³ fem.-a | *Julianna* < egyh. lat. *Iuliāna* | *kurta* < lat. *curtus*³ fem.-a | *mulya* 'Tölpel, tölpelhaft' < lat. *mūla* 'weibl. Maulesel, Maultier' | *Zsuzsanna* < egyh. lat. *Susanna* stb. || első szótagon túl: *figura* < lat. *figura* | *Jeruzsálem* < egyh. lat. *Ierūsalem* stb. — A lat. *-ulus*³ < ólat. *-olus*³ képzőnek a vulg. lat.-ban *-olus*³ felelt meg (ólat., vulg. lat. *tabola* > klassz. lat. *tabula*);

¹ Vö. LINDSAY 38 kk., SEELMANN 215 kk., SCHUCHARDT II, 91 kk.

jövevényszavainkban itt is klassz. megfelelés van: *kánikula* < lat. *canicula* | *kazsula* 'miseruha' < egyh. lat. *casula* | *levendula* < klat. *lavendula*, h. lat. *levendula* MLSz. | *makula* < lat. *macula* || *mátrikula* < egyh. lat. *matricula* | *pirula* < lat. *pil(l)ula* (mint orvosi term. techn. is) | N. *virgulya* 'a vizi malomban az a fadarab, amely a felső kő működését szabályozza' Tisza mellék, Szeged MTsz. < lat. *virgula* || a gör. -ολος, -ελος végű szavak analogiásan szintén beilleszkedtek az *-ulus*³ végűek közé: gör.-lat. *schedula*, klat. *cedula* DuC. > magy. *cédula* (CAL.: *cedola* EtSz.). — Agör. ἄγγελος nem mint népi, hanem mint tudós szó került a lat.-ba: *angelus* (különben *angulus* volna) > magy. *angyal* (HB.: *angelcut*; kódexekben *angyol* és *angyal* NySz., EtSz.).

2. Lat. *u* ~ magy. *o*: *Orbán* (*Vrban*, *Orban* KNAUZ, Kortan 280; ÉrdyK. I, 426, 474: zent *Orban* SzlJöv. I, 2:200) < egyh. lat. *Urbanus* | *Orsolya* (ÉrdyK. II, 339, 400: *Vrfula*, *Vrfola* SzlJöv. I, 2:200; 1544: *wrsula* OklSz.) < egyh. lat. *Ursula* || [*uzsora*] R. *o(z)sora* NySz. < lat. *ūsūra* || első szótagon túl: *Agoston* (1247: *Agustun* OklSz.; e mellett R. *Agaston* is OklSz. és PPB.) < egyh. lat. *A(u)gustinus* | *ampolna* < egyh. lat. *ampulla* | *Tiborc* (1240 k.: *Tiburc* OklSz.) < egyh. lat. *Tiburtius* | *uzsora* (1397: *Vsuras* OklSz.; Sermdom. II, 262, 649: *ufura*, *ufora*; PPB.: *usuras*) < lat. *ūsūra*. — Néhány esetben *u* és *o* áll egymással szemben; az *u* újabb latinositás: *fundamentum* ~ *fondamentom* NySz. | *purgatórium* ~ *porgatóriom* NySz. | *summa* ~ *somma* stb.

B)

Külön tárgyaljuk a névszók *-o* tövéghangzóját. Az eredeti *-o* (< idg. *-*ō*) az ólat.-ban a sing. nom. és acc.-ban kb. a Kr. e. III. sz.-ban *-us*, *-um* lett; *v*, *u*, *qu* és *gu* után azonban a köztársaság végéig előfordul az *-os*, *-om* (LINDSAY 269). A vulg. lat.-ban egymás mellett áll *u* és *o*, amit SCHUCHARDT úgy magyaráz, hogy mindkettővel ugyanazt akarták jelölni, t. i. valami középhangot *u* és *o* között (II, 95); más szóval a lat. *ū* ~ vulg. lat. *u* mint általában, itt is zárt *o* lett. Mai megfelelői a román nyelvekben részben *o* (pl. a fr.-ban, ahol hangsúlyos szótag után lekopott), részben *o* (ol. *caballo*, *cielo*; *tiempo*; sp. *caballo*, *tiempo*); azokban a nyelvekben pedig, ahol az *u* > *o* változás nem történt meg: *u* (pl. oláh *teatru*, *lucru*) (vö. ML., Gram. I, 247—8).

A lat. masc. *-us* és neutr. *-um*, néhol masc. acc. magy. megfelelői:

I. Lat. *us*.

Legkorábbi magy. adatok a XIII. sz.-tól: 1211: *Mortunus* OklSz. < egyh. lat. *Martinus* | a XIII. sz. elejéről VárReg. 317. §: *Angyolus* < egyh. lat. *Angelus* | 104. §: *Mouricius* < egyh.

lat. *Mauritius* | 157. §: *Ellexius* < egyh. lat. *Alexius* | 241. §: *Tadeusut* < egyh. lat. *Thaddaeus* | 1281: *Jakabus* MNy. X, 81 < egyh. lat. *Iacobus* | 1312/5: *Galus* CSÁNKI II, 484 < egyh. lat. *Gallus*. (Vö. MNy. X, 250.) Ezek az adatok kétségtelemné teszik, hogy az átadó nyelvben is *-us*-nak kellett lenni; arra nem lehet gondolni, hogy klat. *-*os* hanghelyettesítéssel *-us* alakban került volna át, mivel ekkor már volt a magy.-ban *-os* szövége is, pl. a nom. poss. *-os* végződése: 1095/XII. sz.: *forcosig* OklSz. | Anon. 9. §: *Houos* stb. Ezek az *-us*-ok a magy.-ban két irányban fejlődtek. A tulajdonnevek nagy részében kicsinyítő képzőnek érezték és a rövidebb alakot elvonva, a képzőnek vélt *-us*-t elhagyták (l. MELICH: MNy. X, 97 kk.); más részükben, főleg köznevekben és néhány tulajdonnévben a magy.-ban *-os* lett, illetőleg megmaradt *-us*-nak.

1. Lat. *-us* ~ magy. \emptyset tulajdonnevekben: *Albért* < egyh. lat. *Albertus* | *Adorján* < egyh. lat. *Hadrianus* | *Ágoston* < egyh. lat. *A(u)gustinus* | *Benedék* < egyh. lat. *Benedictus* | *Bérnát* < egyh. lat. *Bernhardus* | *Bertót* < egyh. lat. *Bertholdus* | *Damján*, *Démjén* < egyh. lat. *Damianus* | *Fábián* (ua. okl.-ben 1138/1329: *Fabian* és *Fabianus*) < egyh. lat. *Fabianus* | *Ferenc* < egyh. lat. *Franciscus* | *Fülöp* < egyh. lat. *Philippus* | *Gál* < egyh. lat. *Gallus* | *Jákob* < egyh. lat. *Iacobus* | *Károly* < egyh. lat. *Carolus* | (?) *Kálmán* < egyh. lat. *Columbanus* | *Kelemen* < egyh. lat. *Clementus* | *Marcel* < egyh. lat. *Marcellus* | *Márk* < egyh. lat. *Marcus* | *Márton* < egyh. lat. *Martinus* | *Orbán* < egyh. lat. *Urbanus* | *Pál* < egyh. lat. *Pa(u)lus* | *Péter* < egyh. lat. *Petrus* | *Sándor* < lat.-ol. *Sandrus* (MNy. X, 100) | *Sebestyén* < egyh. lat. *Sebastianus*. — — Lat. *-inus* ~ magy. \emptyset : *Bálint* < egyh. lat. *V(B)alentinus*. — — Lat. *-ius* ~ magy. \emptyset : *Ambrus* < egyh. lat. *Ambrosius* | *Antal* < egyh. lat. *Antonius* | *Balázs* < egyh. lat. *Blasius* | *Bérecék*, *Böröck* < egyh. lat. *Brictius* | *Démétér* < egyh. lat. *Demetrius* v. *Dimítrius* | *Dénés* < egyh. lat. *Dionysius* | *Egyéd* < egyh. lat. *Aegidius* | *Elek* < egyh. lat. *Alexius* | *György* < egyh. lat. *Georgius* | *Ignác* < egyh. lat. *Ignatius* | *Lőrinc* < egyh. lat. *Laurentius* | *Móric* < egyh. lat. *Mauritius* | *Ödön* < egyh. lat. *Eugenius* | *Özséb* < egyh. lat. *Eusebius* | *Tiborc* < egyh. lat. *Tiburtius*. Az *-ius* eltűnése legrégebben úgy történhetett, hogy előbb elvonták az *-i* végű alakot, aztán az *-i* a tövégi magánhangzókkal együtt lekopott, pl. 1138/1329: *Egudi* < egyh. lat. *Aegidius* | 1171: *Burucci* EtSz. < egyh. lat. *Brictius*; később persze az egész *-ius* végződést analogiásan elhagyták. — — Lat. *-aeus* ~ magy. *é*: *Amadé* < egyh. lat. *Amadaeus* | *Szent-Erenye* hn. Szerémség CSÁNKI II, 238 < egyh. lat. *Irenaeus* | *Máté* (másrészt *Mátyus*) < egyh. lat. *Matthaeus* | *Bértalan*, de vö. *Bartholomé* hn. Brassó m. EtSz. < egyh. lat. *Bartholomaeus*. — — A *Homér*, *Horác*, *Ovid*, *Virgil*-féle

alakok újabbak, különösen a nyelvújítás korától kezdve szerepelnek német hatás alatt (vö. MNy. VII, 90).

Lat. *-us* ~ magy. \emptyset köznevekben. Régebben csak a *mód* szóról tették fel, hogy közvetlenül lat. eredetű, mert ennek a régi nyelvben *modos* alakváltozata is van (vö. JókK. 92: *modosraualo* NySz.); a többi *-us* nélküli szóról azt tartották, hogy azok szláv (szlovén) közvetítéssel kerültek nyelvünkbe (vö. MNy. X, 255; EtSz. *advent* címszó). Amde *advēnt* < egyh. lat. *adventus* | *angyal* < egyh. lat. *angelus* | *apostol* < egyh. lat. *apostolus* | *dékán* < lat. *decānus* | *kar* < lat. *chorus* | *prépost* < egyh. lat. *praepositus*, sőt a régi nyelvben: *legát* (Érdek. 631: *legath* NySz.) < lat. *legātus* | *prelát* (Com. Jan. 127: *praelatoc*) < egyh. lat. *praelātus* hangtanilag a lat.-ból teljesen megmagyarázhatók, azonkívül mint általános keresztény terminus technikusoknál az egyh. lat. formákon épen úgy megtörténhetett a magy.-ban az elvonás, mint a tulajdonneveknél (pl. ahogyan az *Angyalos* szn. és hn. EtSz. a lat. *angelus*-ból származik, ugyanerre mehet vissza az *angyal* köznévi is). — — Lat. *-ius* ~ magy. \emptyset : *dénár* < lat. *dēnārius* | *január* < lat. *Jānuārius* | *február* < lat. *februārius* (de *mārcius*, *jūnius* stb.; a két előbbi hónapnév nyilván azért *-ius* nélküli, mert a hónapok nevei *május* kivételével mind háromszétagosak).

2. Lat. *-us* ~ magy. *-os*, *-us* tulajdonnevekben: *Domokos* (1425: *Domonkos* OklSz.; SermDom. II, 588: *domokus*) < egyh. lat. *Dominicus* | *Jéromos* < egyh. lat. *Hieronymus* | ma: *Krisztus*, de régen: *Kris(z)tos* is (SermDom. II, 603: *criftof*, KeszthK.: *Criftos*, másrészt JókK.: *Criztus* SzlJöv. I, 2:186) < egyh. lat. *Christus* | *Jézus*, úgy látszik, mindig *-us*-sal SzlJöv. uo. | *Mátyus* (1181: *Matus* SzlJöv. I, 2:195; 1343: *Mathius*, 1364, 1420: *Mathyus* OklSz.) < egyh. lat. *Matthaeus*. — Hogy az *us* > *os* változás a magy.-ban történt, azt adatokkal igazolhatjuk: ugyanaz a helynév 1425: *Galusfalwa*, 1484: *Galosfalwa*, ma: *Gálofalwa* CsÁNKI II, 607 | a mai *Pállfalwa* Baranya m. 1404: *Palusfalwa*, 1405: *Palosfalwa* CsÁNKI II, 514 | *Jakab*: 1281: *Jakabus* MNy. X, 81; 1602: *Jakabos* OklSz. < egyh. lat. *Jacobus* stb. — A kódexekben teljes rendszertelenség van: *-us* és *-os* minden szabályszerűség nélkül váltakozik ugyanabban a szövegben; pl. a BécsiK.-ben, melynek helyesírása a legkövetkezetesebbek egyike, egymás mellett vannak egyrészt: *Medof-* (11, 45 stb.) | *Caldeof-* (17, 154) | *Damaskof-* (13) | *Affiriof-* (11, 12, 20 stb.) | *Libanof* (273), másrészt: *Caldeuf-* (97) | *Cananeuf* | *Jebuzeuf-*, *Ferezeuf-* | *Eteuf-* | *Eueus-* | *Amorreuf-* (19) | *Asuerus* (47 stb.) | *Cirus* (119, 158) | *Darius* (119, 144 stb.). A többi kódexekben ugyanígy van (l. NyK. XLIII, 103 k.).

Lat. *-us* helyén köznevekben a mai köznévyben csak az *akkurátos* < lat. *accūrātus* | *papiros* < lat. *papīrus* | *plébános* < egyh. lat. *plebanus* szavakban van *-os*. Egyébként mindig

-us: *kórus* < egyh. lat. *chorus* | *kalamus* < lat. *calamus* | *katekizmus* < egyh. lat. *catechismus* stb. De egy részükről ki lehet mutatni a régi nyelvből az -os alakváltozatot is: *cédrus* ~ R. *cedros* NySz. < lat. *cedrus* | *ciprus* (l. NySz.) < lat. *cyprus* | *mágus* NySz. < lat. *magus* | *május* NySz. < lat. *māius* stb. — A népnyelvben csaknem kivétel nélkül -us: *ambitus*, *hambitus* Komárom m. MTsz. < lat. *ambitus* | *apétitus*, *apétus*, *apítitus* sok helyen MTsz. < lat. *appetitus* ('*appetitus cibi*' jelentésben a klat.-ban a XIII. sz. óta, vö. SCHULZ, DFrbw. 44) | *Árgyélus* (RELL, EtSz.) < lat. *Argirus* | *ciprus*, *cidrus*, *cifrus*, *citkos* MTsz. < lat. *cyprus* | (*jácintus*) *nácintus* Baranya m. < lat. *hyacinthus* | *kórus*, *korus* Hont m. MTsz. < lat. *chorus* | *juss*, *jus*, *gyus* MTsz. < lat. *iūs* | *krokodilus* RELL < lat. *crocodilus* | *kirurgus*, *girókus* Udvarhely m. MTsz. < lat. *chirūrgus* | *kárbunkulus* < lat. *carbunculus* | *passzus*, *paksus*, *pakszus* több helyen MTsz. < h. lat. *passus* 'uti levél' MLSz. | *portikus*, *pártikus* Szilágy m. MTsz.; *purtikus* Kisújszállás MNy. XIX, 212 < lat. *porticus* | *rigmus*, *régmus* Csanád, Gömör, Háromszék MTsz. < lat. *rhythmus* | *titulus* RELL < lat. *titulus* | *virtus*-(ság) Veszprém m. MTsz. < lat. *virtūs* stb. — Az -os egészen szórványos: (*fundus*) *funtos*, *fontos* MTsz. | *komiszáros* (l. TMNy. 182) < h. lat. *commissarius* 'megbízott, biztos' MLSz. | *nótáros* RELL < h. lat. *notarius* 'jegyző' MLSz. | *patikáros* RELL < h. lat. *paticarius* MLSz.

II. Lat. -um.

A régi nyelvből csak két adatunk van: HB.: *paradifum* olv. *párádicsum* (Klebelsberg-Eml. 145) < egyh. lat. *paradīsus* acc.-a (vö. MNy. XIV, 76 k.) | *lilium* 1297/1344: *Lilium*, 1320: *Lilium* < lat. *lilium*. A kódexekben ugyanolyan kettősség van, mint az -us-nál, de az -om gyakoribb, mint az -um (vö. SZINNYEI: NyK. XXVIII, 270). A mai köznyelvben és népnyelvben azonban szinte teljes egyöntetűséggel -om van: *alabástrom* < lat. *alabastrum* | *almáriom* < klat. *almarium* DuC. | *áristom* < klat., h. lat. *arestum* DuC., MLSz. | *bazsalikom* < klat. *basilicum* | *cimbalom* < lat. *cymbalum* | *cirkalom* < lat. *circulus* acc.-a (vö. Nyr. XII, 130 k.) | *citrom* < lat. *citrum* | *Égyiptom* < *Aegyptus* acc.-a (vö. MNy. XIV, 76 k.) | *finom* < klat. h. lat. *finus*³ neutr.-a (vö. MNy. XVI, 32) | *klastrom* < egyh. lat. *cla(u)strum* | *lajstrom* < klat., h. lat. *registrum* DuC., MLSz. | *lilium* < lat. *lilium* | *paradicsom* < egyh. lat. *paradīsus* acc.-a | *templom* < lat. *templum*. Azokban a szavakban, ahol ma -um van, vagy amelyek ma nem közhasználatúak, a régi nyelvben és a népnyelvben szintén -om van: *balzsamom* NySz., MTsz. < lat. *balsamum* | *cintériom* Tolna m. MNy. X, 91; *cintorom* MTsz. < klat. *cimiterium* DuC. | *elementom* NySz. < *elementum* | *evangéliom* NySz., RELL < egyh. lat. *evangelium* | *granáriom* RELL < lat. *granārium* | *kalendáriom* NySz.; N. *kalandáriom*

Dunántúl, *kalandárjom* Tolna m., *kolondáriom* Háromszék MTsz. < egyh. lat. *c(k)alendarium* | *kollégy(i)om* NySz., REll < lat. *collégium* | *purgatórium* NySz.; *purgatilom* Göcsej MTsz. < egyh. lat. *purgatorium* stb. — A népnelyvben az *-um* rendkívül ritka; vö. mégis *faktum* Kassa vid. és *foktum* Szeged vid., de *foktom* Pest, Bihar m., Debrecen MTsz. < lat. *factum* | *paskum* 'legelő' Veszprém m. és *páskum* Sopron, Vas, Fehér m., de *páskom* Veszprém, Fehér, Csongrád m. és *pa(á)skony* Palócság, Komárom m. < lat. *pascuum*.

*

A lat. *-us*-nál és *-um*-nál a feltehető átvett lat. alakok meg a magy. megfelelések közötti viszony nem világos. A mai köznyelvben és még inkább a népnelyvben a lat. *-us* és *-um*-ot illetőleg kettősséget látunk: csaknem szabályszerűen *-us*, de *-om*. A legrégebb átvételekben a magy. *-us* kétségtelenül lat. *-us*-ra mutat, az *-om* alapján semmit sem lehet biztosan következtetni. Magában a lat.-ban két alak állott szemben egymással: a klassz. hagyomány hatása alatt az írott alak: *-us*, *-um* és a vulg. hatáson alapuló klat. alak: *-os*, *-om*. A klat. *-os*-ról határozottan semmit sem mondanak, de a lat. *-um*-nak a klat.-ban *-om* hangértéket tulajdonítanak, főleg ERASMUS alapján.¹ Ezt ófrancia asszonánckokból is lehet igazolni; pl. *Ihesum: passion* | *meum: Simon* | *chanton: celorum* stb. (vö. RomForsch. X, 524—5).

Ezek szerint elvileg a következő magyarázatok lehetségesek:

1. Az átvett lat. alak *-us* és *-um*, és mindkettő a magy.-ban vált *-os*, *-om*-má (így a TMNy. 182). Ez a magyarázat a legrégebb *-us*-okra nézve egészen bizonyos, de az *-um*-ra nézve nem. E mellett a magyarázat mellett feltűnő a mai kettősség (*-us*, de *-om*) és a kódexek teljesen szabálytalan jelölésmódja (*-us*, *-um* ~ *-os*, *-om*).

2. Az átvett alak a klat. *-os*, *-om*. SZINNYEI (NyK. XLIII, 103—4) sok példát idéz arra, hogy a kódexekben lat. szavakban és teljesen idegen nevekben is írtak *-os*, *-om*-ot (pl. *deos meos* = *deus meus*, *Carmelo*/ban, *Meloto*/- stb.), az *-us*, *-um* ~ *-os*, *-om* váltakozást pedig úgy magyarázza, hogy hol a klat. kiejtést, hol a klassz. írásmódot követték. — Ez ellen szól a legrégebb magy. adatok állandó *-us* megfelelése. Azt azonban szintén fel lehet tenni, hogy másképen olvasták nálunk a lat. szöveget, mondjuk, a XI—XIV. sz.-ban és másképp a XV—XVI. sz.-ban, tehát legrégebben *-us* (*-um*?), később *-os*, *-om*.

¹ Vö. ERASMUS, De recta pronuntiatione . . . p. 99: „Quod discrimen vulgo facimus inter *-on*, quod est in tondere et inter *-un*, quod est in tunderere? Nec aliud sonat o in rhombus. quam u in tumbo . . . In rhombo et plumbo quid interest inter *u* et *o*? Profecto nihil.“

3. Fel lehet tenni azt is, hogy az *-us* és *-um* hangszíne-
nek különbözősége magában az átadó nyelvben is megvolt.
Ez elvben nem lehetetlen. A vulg. lat.-ra nézve KLUGE a ger-
mán nyelvekbe, főleg a gótba került lat. jövevényszavak alap-
ján kimutatta, hogy az *-us -us*-nak hangzott, az *-um* azonban
-o(m)-nak (pl. gót *aggilus* < lat. *angelus*, de *wein* < lat. **vino*,
minthogy az *u* nem kopott volna le; vö. ZRPh. XVII, 559
és PAUL, Grundriss I, 390). Ezt természetesen csak analogiá-
nak tekintjük, mert hiszen a IV—V. sz.-i vulg. lat. hangállá-
pot nem okvetlenül bizonyíték a XI. sz.-i klat.-ra. — A magy-
hoz hasonló kétféleség van a franciák lat. olvasásában is:
lat. *us* \varnothing : *üs* (*humus*, *prospectus* stb.), de lat. *um* \varnothing : *om* (*album*,
pensum, *Te Deum* stb.) (l. NYROP, Phonétique⁴ 183; vö.
még EPhK. XXI, 802), és ez a különbség visszanyúlik az
ófr.-ba (vö. RomForsch. X, 524).

Lat. *-us*, *-ius* \sim magy. *is*: *golyóbis* (1544: *golobis* OklSz.,
l. még NySz.) < lat. *globus* | *g(a)rádics* (SermDom. II, 360:
gradif, MURM.: *gradics*, NémGl. *garadis*, JókK. 64: *grados*
NySz.) < lat. *gradus* | *kalamáris* < lat. *calamārius* | N. *ákics*
'tüske, tövisnek hegye' Balatonmellék EtSz. > lat. *acus* | R.
anglis 'angol' (SchlSzój., DebrK. 79, NádK. 83 EtSz.) < lat.
anglus | R. *butóris* (MURM. 84: *butoris* madár EtSz. < klat.
butorius DuC. 'Rohrdommel' | N. *kóris* Hont m., *kuris* (SZABÓ,
Magánhangzóilleszk. 16) < lat. *chorus* | R. *módis*(ság) NySz.;
Módis csn. Szatmár m. CSÁNKI II, 177 < lat. *modus* | [*párduc*]
R. *párdic* NySz., OklSz., < lat. *pardus* | R. *páris* (madár)
'Meise' MA., PPB. < klat. *parus* (vö. DANK., Lex., LESCHKA,
El.) | R. *vikáris* SchlSzój. < lat. *vicarius*.

Lat. *-um*, *-ium* \sim magy. *-im*: [*cimbalom*] R. *cimbolim*,
cimbalim NySz. < lat. *cymbalum* | *cinterem* < R. *cinterim* EtSz.
< klat. *cimiterium* | [*evangelium*] R. *evangyelim* DöbrK. 408
—9 stb. < egyh. lat. *evangelium* | [*Olivetum*] ÉrdyK. 103—4:
olyvetym < egyh. lat. *Olivetum*. (Vö. EtSz. *cinterem* címszó.)

Az *-us* > *-is* megfelelésre szórványosan más adataink is
vannak: HB.: *homus* > *hamis* | *koldus* \sim N. *kódis*, *kuádis*,
kuódís, *kúdis*, *kógyis* MTsz. | *hátulsó* \sim N. *hátissó* Udvarhely,
Csík m., Gyergyóvidék MTsz.

SZABÓ S. (A magy. magánhangzóilleszkedés 15) az *u* > *i*
változást az *š*, *es* hatásának tulajdonítja, amennyiben ezek
igen közel képződnek a magas hangokhoz, különösen az *-i*-hez,
tehát itt hátraható hasonulás történt. (Igy a TMNy. 101 is.)
— Az szintén e mellett szól, hogy *os*, *es* \sim *is* megfelelésre is
van eset: *lapos* \sim N. több helyen *lapis* MTsz. | *mágnēs* \sim N.
mágnis Székelyföld MTsz. Sőt *us* \sim *is*-reis van példa: *kakas* \sim N.
kókis Háromszék, Csík m., *kókis* Csík m. MTsz. Az első szó-
tagbéli *o* > *i* változások legnagyobb része szintén *s*, *es* (v. *j*)
hangkapcsolatban van: *csalán* \sim *csolán* > *csilán* | *csohol* >
csihol | *csombó* > *csimbó* | *szovárvány* > *szivárvány*. (Vö. GOM-

BOCZ, A magyar mélyhangú *i* kérdéséhez: MNy. XVI, 2 kk. Szerinte az utóbbi esetekben igen valószínű a kombinatórius változás.) Ez a magyarázat nagyon valószínű; csak azt lehet ellene felhozni, hogy *-um* > *-im* változásra is van néhány adatunk.

Magánhangzók kiesése.

Hangsúlytalan nyílt szótagbeli rövid magánhangzók kiesése minden expiratoricus hangsúlyú nyelvben előfordul, így a lat.-ban és a magy.-ban is, de természetesen különböző fonétikai feltételek mellett. Általában a legmagasabb nyelvállású magánhangzók: *i*, *u* esnek ki leggyakrabban, de előfordul *o*, *e*, *a* kiesése is.

Lat. syncope áll be a proparoxytononokban *-l* előtt. A kieső magánhangzók részben etimologikusak, pl. a demin. idg. **-kolo* > ólat. *-clo-*, klassz. lat. *-cul-* képzőben, részben anorganikus svarabhakti magánhangzók, mint az idg. **-tlo* > ólat. *-clo-* (*-clu-*) > klassz. lat. *-cul-* suffixumban; a vulg. lat.-ban a két képző összeesett *-clo*-ban: *oc(u)lus* | *circ(u)lus* (vö. olasz *cérchio* stb.) || *saec(u)lum* | *peric(u)lum*. Kiesik továbbá a vocalis liquida—explosiva, továbbá *s—t* és *m—n* között: *cal(i)du*s, *vir(i)dis*, *pos(i)tu*s stb.¹

A magy. hangtörvény feltételeit HORGER állapította meg.² Szóbelsei nyílt szótagnak felső vagy középső nyelvállású rövid magánhangzója kiesett, ha közvetlenül előtte rövid magánhangzós nyílt szótag állott.

Vannak tehát esetek, ahol a magánhangzó hiánya a lat.-ra vezethető vissza, vannak viszont olyanok, ahol a magánhangzó a magy.-ban esett ki.

Latin syncope.

1. Állandóan magánhangzó nélkül: *fákllya* (MünchK. 102: *faclackal* NySz.) < lat. *fac(ū)la* | *tégla* (BécsiK. 263: *tegla*, ÉrdyK. 157b: *teglya* stb. NySz.) < lat. *tég(ū)la* | *kuklyla* (CAL. 124: *cucla*) < egyh. lat. *cucūlla*, vulg. lat. **cucla* (SzlJöv. I, 2:237) | *tábla* (JordK. 61: *tabla* stb. NySz.) < lat. *tab(ū)la* | *prépost* (MünchK. 12: *prepost* stb. NySz.) < egyh. lat. *praepos(i)tu*s.

2. Egymás mellett áll a teljesebb és a magánhangzó nélküli alak, de az előbbi nyilván a nyelvtörténet folyamán fellépő klasszicizálás: *kazsula* és *kásla* 'miseruha' NySz. < egyh. lat. *casūla*, vulg. lat. **casla* GRÖBER I, 530 | *regula* és *regla* (BirkK. 8: *reglaja*) < lat. *rég(ū)la* | R. *solidus* és *soldus* MURM. < klat *solidus* (vö. ol. *soldo*, fr. *sou*).

¹ Vö. SCHUCHARDT II, 394; GRÖBER I, 361; ZAUNER, Rom. Sprachwiss. I, 34.

² Egy ismeretlen hangtörvény: NyF. 65.

3. Mindig a teljesebb alak van, főleg az újabb átvételekben: *makula* (SándK. 1, ErdyK. 530 stb.: *macula*, *makwla* NySz.) < lat. *macūla* | *kánikula* < lat. *canūcula* | *pirula* < lat. *pillūla* stb.

Magyar hangvesztés.

1. (Lat. *i* ~) magy. *i* > Ø: *cintērēm* < klat. *cimiterium* DuC. | *Domo(n)kos* < egyh. lat. *Dominicus* (NyF. 65:4) | *Jëromos* (ApostMélt. 5: *yeronimos* SzlJöv. I, 2:176) < egyh. lat. *Hieronymus* (NyF. 65:4) | *Erzsébet* < egyh. lat. *Elisabeth(a)* | *kámzsa* < egyh. lat. *camisia* | *káptalan* (MargL. 18, 19, 20, 24: *capitulum*, 161: *captolon*, ErdyK. 451 b: *kaptalanban* NySz.) < egyh. lat. *capitulum* (NyF. 65:4) < Szent *Katolna* hn. *Háromszék* < egyh. lat. *Catharina* | *Veronka* < egyh. lat. *Veronica* (NyF. 65:4) — (Lat. *e* ~) magy. *i* > Ø: *lajstrom* (R. *lagistrom*, *legistrom*, *laystrom* NySz.) < lat. *regestum*, klat. *regestrum* DuC.

2. (Lat. *u* ~) magy. *u* > Ø: *prókátor* (GuaryK. 8: *procurator* stb. NySz.) < lat. *procurator* (NyF. 65:13) | (?) *Kálmán* < egyh. lat. *Columbanus* v. *Columannus* (de 1281: *Kalaman* OklSz.).

3. (Lat. *e* ~) magy. *e* > Ø: *Bethlen* < egyh. lat. *Bethlehem* (NyF. 65:13) *Magdolna* < egyh. lat. *Magdalena*. — (Lat. *e* ~) magy. *o* > Ø: *kamra* (< *kamora*), de pl. *Ügyvédi Kamara* < lat. *camera*.

Diphthongusok.

A lat.-ban valódi diphthongusok: *ae*, *oe*, *au* és néhány idegen (görög) szóban *eu*. A vulg. lat.-ban erős a hajlam a monophthongizálásra.

1. Lat. *ae* (< ólat. *ai*) hangértéke Cicero korában *ai*, a Kr. u. I—II. sz.-ban *ae*, később *ē* > *ĕ*.¹ — Magy. megfelelőseit l. az *e*-féle hangoknál. Mai lat. olvasásunkban hosszú zárt (esetleg nyílt) *ē*.

2. Lat. *oe* (< ólat. *oi*) a császárkor elején *oe*, később *ö* > *ē*. A középkorban *ae* v. *ē* helyett gyakran írnak *oe*-t: *coelum*, *foemina*, *coecus*.² — Magy. megfelelője régebben *é*, újabban *ö* (*ő*): *fénix*, *főnix* < lat. *phoenix* | *tragédia* < lat. *tragoedia* | *ökonomia* (GYARM., Voc.: *ekonomia*) < lat. *oeconomia* | *cölibátus*, *Krözus*, *konföderáció* stb. — L. még az *e*-féle hangoknál.³

3. Lat. *eu* hangértéke *e* + *u* (gör. *eu*), hiatusban *ev*-: gör. *εὐαγγέλιον* > lat. *evangelium* > magy. *evangélium*. Néhány régi átvételben az *eu*, magashangú szóban lévén, illeszkedett:

¹ Vö. SEELMANN 225.

² I. h. 228.

³ A későbbi (κοινή) görög átvételekben az *oi* helyén a lat.-ban nem *oe*, hanem *i* van, pl. gör. *κοιμήτριον* > klat. *cimiterium* > magy. *cintérem*.

eu > *ëü* > *öü* > *ö*: *Ödön* (a XIX. sz. hatvanas éveig *Eugenius* = *Ödön*) (1353—1358: *Eugen*, 1374: *Eugen* és *Eugenius*, 1375, 1385, 1393: *Ewden*, 1556: *Ewdewmffy*) < egyh. lat. *Eugenius* (vö. MNy. IV, 175) | *Özséb* < egyh. lat. *Eusebius*. — Újabb szavakban és lat. olvasásunkban *eu*: *Európa*, *Eurázia*, *Eugénia* stb.

4. Lat. *au* eredetileg *au*, a birodalom fennállásának vége felé *ō*, de a népnyelvben már sokkal előbb: *Clodius*, *Plotus*.¹ A klat.-ban és lat. olvasásunkban *a + u*; a román nyelvek közül is több változatlanul megőrizte. Régi átvételekben lat. *au* ~ magy. *au* > *ou* > *ó*: *Móric* (1138/1329: *Mauricius*; 1211: *Mouroz*, *Mourus*, *Mauruz*, 1304: *Moruch*-, 1435: *Moroch*-, 1614; *Móricz* OklSz.) < egyh. lat. *Mauritius* | *Izsó* (1260: *Iso*-, 1376: *Isou*- OklSz.; *Iso*, *Isou* Kovács, Index) < egyh. lat. *Esau*; *Ézsau* XVI. sz.-i latinos alak (MNy. XII, 195) | *Miklós* (1138/1329: *Nicolaus*, *Nicolus*; 1211, 1240: *Miclous*, 1256: *Zentmiklos* OklSz.) < egyh. lat. *Nicolaus* || lat. *au* illeszkedve magy. *ëü* > *öü* > *ö*: *Lőrinc* (1211: *Neurenche*, 1240: *Leurenc*, 1256: *lewrync* OklSz.; MargL. 97, 126: *Levrinc*, *Levrync* SzlJöv. I, 2:190) < egyh. lat. *Laurentius*.

A vulg. lat.-ban majdnem szabályszerűen *au* — *u* > *a* — *u* dissimilatio állott be (*agustus*, *ascoltari* stb. SEELMANN 223). Ilyen esetekben a magy.-ban is *a—u* (> *o*) van: *Ágoston* (1247: *Agustun* OklSz. mindig *a*-val) < egyh. lat. *A(u)gustinus* | *klastrom* (TihK. 11: *kalostorom*, MURM.: *kalastorum* stb. NySz.) < klat., h. lat. *clastrum* DuC., MLSz. | *Palus*: < *Pál* (1358, 1359, 1364 stb.: *Pal* OklSz.); *Pályi* (hn. Szatmár m. CsÁNKI I, 482), de *Pólyi* is (hn. Abaúj m. CsÁNKI I, 215) < egyh. lat. *Pa(u)lus* | *Sál*, *Sály* (CsÁNKI I, 178, II, 790, 847) és *Sávoly* (több hn. vö. MNy. II, 387) < egyh. lat. *Saul(us)*. — Újabb átvételekben természetesen mindig *au*: *augusztus*, *aula*, *autonomia* stb.

Félhangzók.

Voltak a lat.-ban az *i*, *u* teljes hangú magánhangzók mellett szó elején magánhangzó előtt és szó belsejében intervocalicus helyzetben *i* és *u* félhangzók. A Kr. u. V. sz.-ban az *i*-ből *j* lett és a román nyelvekben szabályszerűen összeesett a lat. *g* (+ *e*, *i*)-vel. — Az *u* bilabialis spirans (β) lett, ami a román nyelvekben mint dentilabialis spirans (*v*) jelentkezik.²

Latin *i*.

Lat. *i* ~ magy. *j* (kivétel nélkül): *János* < egyh. lat. *Joannes* | *Jákob* < egyh. lat. *Jacobus* | *január* < lat. *Jānuārius*

¹ Vö. LINDSAY 42; SEELMANN 222.

² Vö. LINDSAY 50 kk.; SEELMANN 231.

| *Jézus* < egyh. lat. *Jesus* | *Jób* < egyh. lat. *Job* | *juss* < lat. *iūs* || később *h* után is *i* és *y*-ból; *jácint* < lat. *hyacinthus* | (különösen a gör. iapo- kezdetű szavakban) *Jērēmiás* < egyh. lat. *Hieremias* | *Jēromos* < egyh. lat. *Hieronimus* | *Jeruzsálem* < egyh. lat. *Jerusalem*, gör. Ἱεροσόλυμα, Ἱερουσαλήμ | *Jerikó* < egyh. lat. *Jericho*, gör. Ἱεριχώ || *május* < lat. *Māius* | *majoranna* < klat. *maiorāna* stb.

Latin *u*.

1. Lat. *u* ~ magy. *v*: *Veronka* < egyh. lat. *Veronica* (gör. Βερενίκη) | *viola* < lat. *viola* | *vipera* < lat. *vīpera* | *virtus* < lat. *virtūs* | *voks* < lat., h. lat. *vox* 'választói jog' MLSz. stb. || *Dávid* < egyh. lat. *David* | *levendula* < klat. *lavendula*, h. lat. *levendula* MLSz. | *reverenda* < egyh. lat. *reverenda* stb.

2. A vulg. lat.-ban *v* és *b* gyakran váltakozik. Ilyen *v* > *b* változásra vannak adatok az egyh. lat.-ból is; pl. *habe* (= *ave*), *adiubavit*, *solbere*, *lababant* stb. (vö. RÖNSCH, Itala u. Vulgata 455). Ilyen megfelelés a magy.-ban: *Bálint* < egyh. lat. *Valentinus* ~ **Balentinus* (vö. *Balente* GRÖBER I, 473); e mellett a *Válent*, *Válint* alakok újabb (XVI. sz.-tól való) átvételek (vö. EtSz.) | [*Vince*] PPB. szerint a *Vincentius* magy. megfelelői: *Bentzentz*, *Vince*, *Vinc* < lat. ?**Bincentius*.

Vulgáris latin (román) félhangzók.

A vulg. lat.-ban hangsúlytalan helyzetben hiatusban álló *i* (*e*) és *u* félhangzóvá lett, a fejlődés későbbi folyamatán pedig spirans (*j*, *v*). Ez a *i*, *e* bizonyos mássalhangzókkal szorosabb kapcsolatba nem lép, hanem megmarad *j* fokon és úgy fejlődik tovább, mint az eredeti *j*, másokkal azonban összeolvad palatalis (mouillirozott) hangokká.¹ (Az *u* > *v* szempontunkból nem jön tekintetbe.)

A magy. megfelelések a népi szókká vált régebbi átvételekben általában *j*-t mutatnak. Ez megmarad minden olyan mássalhangzó után, amelynek a magy.-ban nincs palatalis változata, más esetben összeolvad az illető mássalhangzóval.

1. Vulg. lat. *i*, *e* (+voc.) ~ magy. *j* (+voc.): *Adorján* < egyh. lat. *Hadrianus* |, [András] R. *Anđorjás* (1336: *Scenth-anduryas* OklSz.) < egyh. lat. *Andreas* | R. *Cěrjék* (PPB.: *Tzerjék*; 1478: *Chyryakos*, 1602: *Czirják* OklSz.) < egyh. lat. *Cyriacus* | *Damján*, *Dēmjén* < egyh. lat. *Damianus* | *Semjén* (helynevek, vö. MNy. IV, 125; 1150: *Symean*, 1138/1329: *Simian*, *Symien*, 1297: *Symien*) < egyh. lat. *Simeon* | *trággya* (MA.: *trággya*) < klat. *tragea* | *sponggya* < lat. *spong(i)ea*.

2. Azokban az esetekben, mikor az ilyen *i*, *e* (+voc.) előtt *d*, *t*, *l*, *n* van, a két hang összeolvad *gy*, *ty*, *ly*, *ny* hanggá,

¹ Vö. ML., Gram. I, 423 k.

illetőleg *geminata ggy, tty, lly, nny*-nyé. (L. az illető más-salhangzóknál.) Másképp KRÄUTER, Adalékok a magyar történeti nyelvtanhoz: MNy. IX, 17 k. Szerinte magyar fejlemény.

Ezt az eredeti hangmegfelelést a későbbi klasszicizáló kiejtés igen gyakran eltüntette, s vannak alakpárok, ahol a kettő egymással szemben áll: *bēstye* ~ *bēstia*, *Cecellye*, *Cicelle* ~ *Cécilia*. Újabban mindig az írott alak érvényesül: *familia*, *liliom*, *matéria* stb.

MASSALHANGZÓK.

Explosivák.

A latin explosivákról általában megállapították, hogy a mediák zöngések voltak, a tenuisok zöngétlenek és nem aspiráltak. A román nyelvek feltűnő híven megőrizték a különbséget a szókezdő zöngés és zöngétlen explosivák között, szó belsejében és hangsúlytalan szótagban azonban majdnem általánosan zöngésülés állott be.

Bilabialis explosivák.¹

Latin *p*.

1. Lat. *p* ~ magy. *p*: *Pál* < egyh. lat. *Pa(u)lus* | *pēnna* < lat. *penna* | *poéta* < lat. *poēta* | *purgatórium* < egyh. lat. *purgatorium* stb. || intervocalicus helyzetben: *papiros* < lat. *papyrus* | *vipēra* < lat. *vīpera* | *apostol* < egyh. lat. *apostolus* || praeconsonanticus helyzetben: *cíprus* < lat. *cyprus* | *diploma* < lat. *díplōma* | *dupla* < lat. *dupla* | *szimpla* < lat. *simpla* stb. || postconsonanticus helyzetben: *ámpolna* < egyh. lat. *ampulla* | *áspis* < lat. *aspis* | *lámpás* < lat. *lampas* | *templom* < lat. *templum* stb.

2. Lat. *p* ~ magy. *b*: *bugyélláris* (MÁRT. 1800.: *pugillaris*; KUNO s, Gyalulat: *pugyellaris*) < klat., h. lat. *pugillares* EtSz.

3. Lat. *pp* ~ magy. *p*: *apētitus* < lat. *appetitus* ('a cibi' jelentésben a klat.-ban) | *kápa* < egyh. lat. *cappa* | *Ipóly* (szn. MargL. 215: *jpolt* SzlJöv. I, 2: 272) < egyh. lat. *Hipolytus* | *Fülöp* < egyh. lat. *Philippus*.

Latin *b*.

Lat. *b* ~ magy. *b*: *Balázs* < egyh. lat. *Blasius* | *Boldizsár* < egyh. lat. *Balthasar* | *Brigida* < egyh. lat. *Brigida* stb. || *alabástrom* < lat. *alabastrum* | *Fábián* < egyh. lat. *Fabianus* stb. || *biblia* < lat. *biblia* || *ambitus* < lat. *ambitus* | *decembër* < lat. *december* | *presbiter* < egyh. lat. *presbyter* stb.

¹ Vö. LINDSAY 89 k.; SEELMANN 292 kk.

Dentalis explosivák.¹

A klassz. lat. *t* és *d* tiszta dentalis explosiva; a *d* zöngés, a *t* zöngétlen. Később a *ti*, *di* hangkapcsolatban hangsúlytalan szótagban magánhangzó előtt a régen szótagalkotó *i* artikulációs redukciót szenvedett és erősen spiranticus *i*-be ment át és összeolvadva a *t*, *d*-vel affricata lett: *ti* > *tj* > *tš* > *ts*² stb.; *di* > *dj*³ > *dž* > *dz* > *ž* stb.

A vulg. lat.-ban ez nem állt meg a hangsúlytalan szótagban, hanem a hangsúlyos szótagban is bekövetkezett és az *i* elem el is tűnhetett (*dies* > *zes* SEELMANN 322).

A közép-lat.-ban, egyházi lat.-ban és magyarországi lat. olvasásunkban is a *d* minden helyzetben megmaradt explosivának, a *t* a *ti* (+ voc.) hangkapcsolatban *ci* (+ voc.) lett, minden más esetben megmaradt *t*-nek.

Latin *t*.

1. Lat. *t* ∼ magy. *t*: *tábla* < lat. *tab(u)la* | *talentum* < lat. *talentum* | *Tiborc* < egyh. lat. *Tiburtius* | *turpis*(ság) < lat. *turpis* stb. || *ambitus* < lat. *ambitus*; *kréta* < lat. *crēta* | *litánia* < egyh. lat. *litania* (vö. lat. *lito* 'áldozok') stb. || *citrom* < lat. *citrum* | *pátriárka* < egyh. lat. *patriarcha* | *pátrónus* < lat. *patrōnus* stb. || *Agoston* < egyh. lat. *A(u)gustinus* | *doktor* < lat. *doctor* | *élémentom* < lat. *elementum* stb. || *advént* < egyh. lat. *adventus* | *Bálint* < egyh. lat. **Balentinus* (EtSz.) stb.

2. Lat. *t* ∼ magy. *d*: *drabális* < lat. *trabālis* (zöngésült a magy.-ban).

3. Lat. *t* ∼ magy. *ty* (> *gy*): *hártya* 'dünnes Blatt, Haut' (NySz., OklSz.); *hargya* (CornK. 354: *hargyia*; MURM.: *hargia* NySz.) < lat. *charta* | *kártya* 'Karte' (MA.: *karta*, különben *ty*-vel NySz.) < lat. *charta* | *pityizál* (N. *pitizál* MTsz.) < lat. *pūtissare*, h. lat. *pitissare* MLSz. | *portyá(zni)* (R. *portya* NySz.) < lat. *porta*.

4. Lat. *t* ∼ magy. *ő*: *Benedék* < egyh. lat. *Benedictus* | *Ipoly* (*Ipolt*, *Ipót*, *Ipoly* SÁNDOR, Sokf. XII, 245) < egyh. lat. *Hippolytus* | *Kelemen* < egyh. lat. *Clementus* SzJöv. I, 2:182.

5. Lat. *ti* (+ voc.) > klat. *ci* (+ voc.) ∼ magy. *ci* (+ voc.): *grácia*, *gerácia* MTsz. > lat. *grātia* | *kommenció* < ? lat. *conventio* RELL 42 | *légáció* < h. lat. *legatio* 'ünnepekre való kiküldés' MLSz. | *pénitencia* < egyh. lat. *poenitentia* | *porció* < lat. *portio* | *stáció* (éstáció Göcsej, istáció Zala m. MTsz.) < h. lat. *statio* 'állomás', egyh. lat. *statio* 'keresztjárás' stb. ||

¹ Vö. LINDSAY 93 kk., SEELMANN 301 kk.

² Ezen a fokon összeesett a *k*(+ *e*, *i*) > *c*-vel.

³ A román nyelvekben összeesett a *j* > *dj*-vel és a *g*(+ *e*, *i*) > *j* > *dj*-vel.

Ignác < egyh. lat. *Ignatius* | *Lőrinc* < egyh. lat. *Laurentius* | *Móric* < egyh. lat. *Mauritius* | *Tiborc* < egyh. lat. *Tiburtius* || hangátvetéssel szó belsejébe került: *Bërëck* < egyh. lat. *Briccius*.

A középkori latinságban, talán *Papirius* megjegyzése alapján (l. SEELMANN 322), a *sti* (+ voc.) hangkapcsolatban a *t-t* nem olvasták affricatának, bár a vulg. lat.-ban nem volt meg ez a megkülönböztetés (vö. ol. *biscia* < lat. *bestia* | *angoscia* < lat. *angustia*). Ebben az esetben a *ti* (+ voc.) > *tj* (+ voc.) magy. megfelelője *ty*: *bástya* < klat., h. lat. *bastia* DŰC., MLSz. | *bëstye* < lat. *bestia* | *ostya* < egyh. lat. *hostia* | *Sebëstyén* < egyh. lat. *Sebastianus* | *sekrestye* < egyh. lat. *sacristia*.

Latin *d*.

1. Lat. *d* ~ magy. *d*: *Damján* < egyh. lat. *Damianus* | *Dániel* < egyh. lat. *Daniel* | *dékán* < lat., h. lat. *decanus* MLSz. | *dénár* < lat. *dēnārius* | *dupla* < lat. *duplus*³ fem.-a stb. || *Adám* < egyh. lat. *Adam* | *cédula* < klat., h. lat. *cedula* DŰC., MLSz. | *grádics* < lat. *gradus* | *préda* < lat. *praeda* stb. || *advënt* < egyh. lat. *adventus* | *cédrus* < lat. *cedrus* || *András* < egyh. lat. *Andreas* | *bandériom* < klat., h. lat. *banderium* DŰC., MLSz. | *ágënda* 'liber ritualis ecclesiasticus' < lat. *agenda* (*sacra*) EtSz. | *reverënda* < egyh. lat. *reverenda* stb.

2. Lat. *d* ~ magy. *t*: *Bërnát* (kódexekben: *Bernáld*, *Bernád* EtSz.; PPB.: *Bernád*; *Bernált* KNAUZ, Kortán 147) < egyh. lat. *Bernhardus* | *Bertót* (R. *Bertolt*, *Bertholth*, *Bertold* KOVÁCS, Index, CSÁNKI I, 290, EtSz.) < egyh. lat. *Bertholdus* | [*Dávid*] 1526, 1599: *Davit* OklSz. < egyh. lat. *David*.

3. Lat. *di* (+ voc.) ~ magy. *gy*: *Gyenës* < egyh. lat. *Dionysius* | [*gvárdián*] R. *gárgyán*, *gárdján* (VirgK. 47: *gargian*, CAL.: *garian* NySz.; 1495: *Gargyan* OklSz.; DANK., Lex.: *gárdján*) < egyh. lat., h. lat. *guardianus* MLSz.

Palatalis explosivák.¹

Latin *k*.

A klassz. lat.-ban kétféle *k* volt: I. *e* és *i* előtt előbbre képzett, praepalatalis vagy mediopalatalis *k*; II. *o*, *u* és mássalhangzók előtt hátrább képzett, postpalatalis *k*. Hogy az előbbi *k* (+*e*, *i*) is explosiva volt, azt a kutatások egészen kétségtelenné tették (a bizonyítékokat l. SEELMANN 333). A kétféle *k* a későbbiekben különböző irányban fejlődött. A praepal. *k* palatalisatiójának minden román nyelvben megvan a nyoma (a szardíniai logudor nyelvjárást és az albán nyelv lat. jövevényszavait kivéve). A *k* > *c* változás időpontja a VI—VII. sz.-ra tehető és természetesen nem egyszerre,

¹ Vö. LINDSAY 97 kk., SEELMANN 331 kk., SCHUCHARDT I, 150 kk.

hanem fokonként történt: $k > kj > tj' > tš > ts$.¹ A középkori latinság szempontjából legfontosabb az affricata fok (ts), mert ez általánosult a közép- és újkori lat. kiejtésben. A postpal. k ejtését nem befolyásolták a román nyelvekben esetleg végbemenő változások, a VIII. sz. óta a középlat.-ban és a magyarországi latinságban postpal. $k \sim k$, praepal. $k \sim c$ ($o : ts$).

I. Lat. postpal. k .

Magy. k : *kalamáris* < lat. *calamārius* | *kanális* < lat. *canālis* | *kollégium* < lat. *collégium* | *kurta* < lat. *curtus*³ fem.-a | *klastrom* < egyh. lat. *cla(u)strum* | *klérus* < egyh. lat. *clerus* | *kréta* < lat. *crēta* stb. (Ahol ma *ke-*, *ki-* van, ott a vocalis vagy ejtéskönnyítő magánhangzó, pl. *Kelemen* < egyh. lat. *Clementus*, vagy a k nem a lat. k (+ e , i), hanem a lat. *qu* v. a gör. χ megfelelője; l. o.) || *bazsalikom* < klat. *basilicum* | *Domokos* < egyh. lat. *Dominicus* | *Lukács* < egyh. lat. *Lucas* | *patika* < lat. *apotheca* stb. || *dekrétum* < lat. *decretum* | *fáklya* < lat. *fac(u)la* | *sekrestye* < egyh. lat. *sacristia* stb. || *cirkalom* < lat. *circulus* acc.-a | *skorpió* < lat. *scorpio* stb. || *Izsák* < egyh. lat. *Isaac* || *Benedék* < egyh. lat. *Benedictus* | *Márk* < egyh. lat. *Marcus*.

II. Lat. praepal. $k \sim$ vulg. lat., klat. c .

Magy. c : *cēt*, *cet*, *cēt*(hal) < lat. *cetus* | *cēlla* < lat. *cella* | *cērémónia* < lat. *cāeremōnia* | *cifra* < h. lat. *cifra*, *ciffra* 'titkos jegy' MLSz. (a magy.-ban a melléknév elvonással a *cifráz* igéből EtSz.) stb. || *decembër* < lat. *december* | *cilicium* < egyh. lat. *cilicium* | *Lucifer* < lat., egyh. lat. *Lucifer* | *processio* < egyh. lat. *processio* stb. || *akác* < lat. *acacia* | *Ferenc* < egyh. lat. *Franciscus*.

Latin g .

Zöngés palatalis explosiva, a k -val párhuzamosan palatalis magánhangzók előtt prae- vagy mediopalatalis, velaris magánhangzók és mássalhangzók előtt postpalatalis. A kettő itt is különböző irányban fejlődött: a postpalatalis g megmaradt (illetőleg a román nyelvek külön életében változott), a praepalatalis g azonban palatalizálódott, mégpedig korábban, mint a k , mert a különbség minden egyes román nyelvben tükröződik. A praepalatalis g későbbi fejlődése a következő volt:

$$g > \acute{g} > \acute{g}j \begin{cases} \nearrow dj > d\acute{z} > dz \\ \searrow jj > j \end{cases}$$

(SCHUCHARDT I, 65—7).

A közép lat.-ban a postpalatalis g megmaradt g -nek; a praepalatalis g -nek [$g(+e, i)$] azonban általában j fok felel

¹ A fejlődés persze nem állt meg itt; a román nyelvek közül a fr.-ban és észak-ol.-ban ts -ből s lett (tehát nem c , mint nálunk!) (ML., Gram. I, 318).

meg. Az utóbbit a római katolikus egyházban is kb. a XV. sz. végéig, illetőleg a XVI. sz. elejéig — úgy látszik — *j* (+ *e*, *i*)-nek olvasták (vö. SzlJöv. I, 2:37).

A magyarországi latinságban szintén megvolt a különbség a postpalatalis *g* és a *g* (+ *e*, *i*) között. T. i. a lat. *g* megmaradt *g*-nek, ami pedig a *g* (+ *e*, *i*) hangértékét illeti, azt csak közvetve lehet megállapítani.

I. Lat. postpal. *g*.

Magy. *g*: *Gábrriel* < egyh. lat. *Gabriel* | *gálya* < h. lat. *gale(i)a* | *golyóbis* < lat. *globus* | *glória* < lat. *glōria* | *grádics* < lat. *gradus* stb. || *Agoston* < egyh. lat. *Augustinus* | *Agota* < egyh. lat. *Agatha* | *régula* < lat. *rēgula* stb. || *Agnēs* < egyh. lat. *Agnes* | *tégla* < lat. *tēgula* stb. || *orgona* < lat. *organum* tb.-e | *purgatórium* < egyh. lat. *purgatorium* stb.

II. Lat. praepal. *g* (+ *e*, *i*).

1. Magy. *gy* (+ *e*, *i*): *gyéhenna* < egyh. lat. *gehenna* | R., N. *gyemma* 'drágakő' NySz., REL 38 < lat. *gemma* | [*gēnēr-ális*] N. *gyenyeralis* Győr m. MTsz. < lat. *generalis* | [*genealó-gia*] N. *gyenegyólia* REL 39 < lat. *genealogia* | [*generáció*] N. *gyeneráció* REL 39 < lat. *generatio* | [*georgina*] N. *gyergyina* Zemplén m., *györgyine* Göcsej, *gyurgyina* Somogy m. MTsz. < lat. *georgina* | R. *gyēs(z)tál* 'gesticulator' NySz. < ? vulg. lat. **gesta* 'Tat' KÖRTING (SzlJöv. I, 2:46); N. *gyesztikuláció* REL 39 < lat. *gesticulatio* | *gyömbér* (R. *gyengbér*, *gyöngbér* NySz.) < lat. *gingiber* | *György* (VárReg. 242. §: *Gyurg*, 189. §: *Gyurge*) < egyh. lat. *Georgius* || [*agilis*] N. *ágyilis* 'szabados, félnemes' MTsz. < h. lat. *agilis* 'ua.' | R. *alagya* EtSz. < lat. *elegia* | *bugyelláris* < h. lat. *pugillaris* 'írótabla, tárca' MLSz. | *Egyéd* (VárReg. 274. §: *Egiud*, 286. §: *Egyud*) < egyh. lat. *Aegidium* | *Egyiptom* < lat. *Aegyptus* acc.-a (vö. MNy. XIV, 76 k.) | [*kollégium*] N. *kollégyium*, *kollégyom* REL 42 < lat. *collégium* | [*légända*] R. *lëgyända* (ÉrsK. 346: *leegyendayban* NySz.) < egyh. lat. *legenda* | R. *regyestrom*, *regyistr om* NySz. < klat. *regestrum* DuC. | *trággya* (MA.: *traggya*) < klat. *tragea* (vö. MNy. I, 254) || *angyal* (HB.: *angelcut*) < egyh. lat. *angelus* | *Angyalos* szn. és hn. (VárReg. 317. §: *Angyolus*; 1477: *Angyalos* Csánki I, 470) < lat. *Angelus* | *angyélika* 'Engelwurz, Brustwurz' < klat. *angelica* | *árkangyal* < egyh. lat. *archangelus* | *Argyélus* REL 32, EtSz. < lat. *Argirus* | R. *évangyéliom* Gyarm., Voc., LESCHKA, El. 72 stb.; N. *evangyéliom*, *-ista* REL 37 < egyh. lat. *evangelium* | [*Belgium*] R. *Bëlgyium*, *Bëlgyiom* EtSz. < klat. *Belgium* | *spongya* < lat. *spongi(e)a* | N. *elsurgyál* 'elesen, ellop' Kolozsvár, Székelyföld, Marostorda MTsz. Pótl.; *elsurgyáz* REL 52 < lat. *surgere*. — Vö. SzlJöv. I, 2: 43—7.

2. Magy. *gy* (+ *e*, *i*) > *d*: *Ödön* (1353—1358, 1374: *Eugen*, *Eugenius*, 1373, 1385—1393: *Ewden*, 1556: *Ewdewmffy* MNy. IV, 175) < egyh. lat. *Eugenius*.

3. A régi nyelvben a Fremdwortokban is általános a *gy*; pl. *frázeológia* (1788: Máriafi István: Kis magyar *frázeológia*) <lat. *phraseologia* | *privilegyiom* NySz. <lat. *privilegium* stb.

1—3. alatt a lat. *g* (+*e, i*) ~ magy. *gy* (+*e, i*) megfelelésre vonatkozó adatokat közöltük. A következőkben azokat a nézeteket tárgyaljuk, amelyek a megfelelőesben jelentkező hangtani probléma megfejtésére irányulnak.

MELICH magyarázata szerint (SzlJöv. I, 2: 34 kk.) „a magyar római katolikus egyház épügy olvasta a lat. szöveget, ahogy a középkorban a római katolikus népek, tehát németek, csehek, lengyelek, tótok, szlovének. Ez olvasásban pedig a lat. *ge, gi je, ji*-nek hangzott. Az ilyen *j*-kből azután a magyar nyelv hangtani törvényei szerint *gy* lett“ (i. m. 48). — Ennek a magyarázatnak tehát két pontja van: *a*) a magyarországi latinságban a lat. *g* (+*e, i*) hangértéke a középkorban *j* (+*e, i*) volt; *b*) a magy.-ban van *j* > *gy* változás és ennyiben a megfelelés magy. hangtörténeti kérdéssé válik. — A két kérdés egymással szorosan összefügg.

Kezdjük az utóbbival!

MELICH hivatkozik arra, hogy a magy.-ban közönséges, bizonyos helyzetekben csaknem szabályszerű a *j* > *gy* változás.¹

Ézzel szemben a tény az, hogy a magy. *j* általában megmarad. Így szó elején a fgr., illetőleg régi magy. szavakban, pl. *játék, jár, jel, jég, jó* 'bonus', *jó* 'fluvius', *jog* R. 'dextera', *jós, javas, jő, jut* stb.; szó belsejében: *ajak, ajándék, haj, hajnal, hajlik, héj, ujj, vaj, zaj* stb. — Ugyanígy szláv jövevényszavainkban is: *járom, jávor, jegenye, jérce, juhar* stb.; szó belsejében szintén: *baj, bajnok, buja, olaj, raj, vajda* stb.

MELICH példái, melyeket annakidején a *j* > *gy* változás bizonyítására felhozott, igen különböző megítélés alá esnek.

A legfontosabb bizonyíték az lett volna, hogy bolgártörök jövevényszavainkban szó kezdetén a köztörök *j* helyén *gy* van (*gyaláz, gyalom, gyapjú, gyarló, gyárt, gyász, gyáva, gyenge* stb. — vö. SzlJöv. I, 2: 44—5). Azóta azonban kiderült, hogy ez a *gy* nem köztörök *j*-re, hanem ó-csuvas $\frac{2}{5}$ -re megy vissza (vö. GOMBocz, BTLw. 179 k.).

A szóbelsei *j* > *gy* változás bizonyítására fel szokták hozni, hogy az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék imperativusi módjele nem *j* vagy annak hasonulás útján keletkezett változata (*járjon, lássson* stb.), hanem *gy*: *legyen, tegyen, vegyen; higgyen, vigyen; egyen, igyon* (vö. SzlJöv. I, 2: 42). Ennek a *gy*-nek az eredete azonban maga is nagyon kétséges; nem tudjuk, hogy ez a fgr. $*k \sim *g$ -nek gyenge vagy erős fokára megy-e vissza, azt pedig, hogy a magy.-ban közvetlenül *j*-ből fejlődött volna, épen nem lehet bebizonyítani. — Ami a

¹ A TMNy. is azt mondja, hogy a magy. *gy* leggyakrabban *j*-ből lett (126, 127, 129, 131).

dunántúli nyelvjárásokban a közmagy. *j*-k helyén megfigyelhető *gy*-ket illeti (SzlJöv. I, 2:44), az szintén nem bizonyító erejű. Ilyen *gy* van az említett nyelvjárásokban az imperativusban: *kérgy*, *dobgyon*, *kevergyen* stb. (vö. NyH.⁷ 113) és a birtokos személyrag egyes- és többesszámi 3. személyében: *habgya*, *párgya*, *habgyok*, *párgyok* stb. (NyH.⁷ 119). Hasonló helyzetben zöngétlen mássalhangzó után *ty* van: *kaptya*, *kalaptya* stb. A két alakváltozat kétségtelenül összefügg egymással. HORGER szerint a *gy* másodlagos és a *ty* analogiájára került bele a paradigmába (vö. A dunántúli nyelvjárások *j > gy ~ ty* változása: MNy. XVII, 151).

A többi *j > gy* változással úgy áll a dolog, hogy a nyelvterület egy részén a régi nyelvben és a népnyelvben sajtáságos kettősség figyelhető meg; vagyis vannak olyan esetek, hogy eredeti *j*-ből *gy* lesz, pl. *jég ~ HELTAI: gyeg*, N. *gyég* Sopron, Göcsej, Zala m. MNy. X, 350; *jegy ~ N. gyegy*-Répce vid., Göcsej, Vas m. i. h.; *jel ~ HELTAI: gyelentete*, *gyelenéc*, N. *gyel* Zala m., *gyelént* Veszprém m. stb. i. h., de ugyanakkor, ugyanazokban a nyelvjárásokban vannak olyan esetek is, mikor *gy*-ből lesz *j*, pl. a török jövevényszavak egy részében: *gyárt ~ R., N. járt*, *jártó* NySz., MTsz.; *gyász ~ R. jász*, *jászol* MNy. X, 352; N. *jász*, *jászol* Sopron, Zala, Baranya m. stb. MNy. X, 352.; *gyenge ~ R. jenge*, N. *jönge* Göcsej MNy. X, 352 stb., stb. Tehát itt ellentétes irányú párhuzamos hangfejlődéssel van dolgunk (vö. TRÖCSÁNYI, Szókezdő *j ~ gy* és *gy ~ j* változás: MNy. X, 347 kk.). Ennek a váltakozásnak a magyarázatát nem ismerjük, de annyi bizonyos, hogy ez a jelenség sem alkalmas egy spontán *j > gy* változás bizonyítására.

Ebben a pontban tehát a végeredmény az, hogy a magyarban a *j* általában megmarad, illetőleg nem lesz *gy*, s ami *j > gy* változás mégis van, az egészen szórványos jellegű (*jó ~ R. jogeit*, *jogit*, *jogolás*, *joggyul > gyógyít*, *gyógyul*; R., N. *kijó > kigyó* stb.). A lat. *g* (+*e*, *i*) helyén azonban kivétel nélkül *gy* (+*e*, *i*) van, egy általános hangmegfelelést tehát sporadikus változással magyarázni nem lehet, annál kevésbbé, mivel az eredeti lat. *j*-k kivétel nélkül megmaradtak.¹

MELICH magyarázatának másik pontja az, hogy a magyarországi latinságban a lat. *g* (+*e*, *i*) hangértéke *j* (+*e*, *i*) volt. — A vulg. lat.-ban és a klat. nyelvjárásokban a lat. *g* (+*e*, *i*) valóban *j* (+*e*, *i*)-nek hangzott, ami más szóval annyit jelent, hogy az eredeti lat. *j* hanggal összeesett.² —

¹ Egyetlen példa mégis van arra, hogy a lat. *j*-ből *gy* lett: *pádimentom* < R. *págyimentom* NySz., N. *págyament* Szaboles m. MTsz. < (lat. *pavimentum*) vulg. lat. **paimento*, illetőleg **pajimentum* SzlJöv. I, 2:42–3.

² A klat. hangállapotra, a lat. *j* és *g* (+*e*, *i*) hangértékének azonosságára vö. ERASMUS, De recta pronuntiatione 72: „Alii quoties sequitur vocalis in eadem syllaba pro *i* propemodum sonant *g*, ut *gecit* pro *jeit*, *egicio* pro *ejicio*.”

Ebből az következik, hogy azokban az országokban, ahol ez a convergens hangfejlődés megtörtént, a lat. orthographiában ingadozás van, egyrészt írnak *g* betűt *j* hangértékben, másrészt előfordul, hogy *j* betűvel *g* hangot jelölnek. — Az előbbire vannak adatok vulg. lat. inscriptiókon is: eredeti lat. *j*: *magestati*, hiatus-töltő *j*: *aliginigenus*, *aligenare* (= *alien*-), *balingium* (= *balinaeum*) SCHUCHARDT I, 70, *origentis* III, 25. (Kévéis biztos adat van, mert ebben a korban már a *dž* fok lehet általános.)

Nálunk azonban lat. emlékeinkben sem a *g* \circ : *j*, sem a *j* \circ : *g* írásváltozat nem ismeretes.

A lat. *g* (+ *e*, *i*) klat. hangértékét legjobban az illető nép lat. eredetű nemzeti helyesírásából lehet megállapítani. Ha egy nép a lat. *g* (vagy *gi*) betűt *j* hangértékben vette át, az *j*-nek olvasta a lat. szöveget is. Így több európai nép orthographiájában megvolt ez a sajátosság; pl. a gót helyesírásban a lat. **G** uncialis betűforma hangértéke *j* (vö. STREITBERG, *Gotisches Elementarbuch*³ 41, 58). Ugyancsak általános a *j*-nek *g*-vel való átírása a Husz-féle cseh helyesírásban is. Husz világosan meg is mondja, hogy a lat.-ban kétféle *g* van: *e* is *i* után „mollis“ (tehát *j*) és *a*, *o*, *u* után „durus“ (*g*) (vö. SzlJöv. I, 2:37). — Palatalis magánhangzók előtt a legrégebb bajor nyelvemlékekben szintén írnak *g*-t, illetőleg *gi*-t *j* helyett (vö. WEINHOLD, *BairGram.* 182 és SCHATZ, *AltbairGram.* 98). — Az ó-szlóven Freisingeni nyelvemlékekben — az ófn. orthographia hatása alatt — szintén előfordul, ha nem is szabályszerűen, hogy szlóven *j*-t *g*-vel írják át (vö. SzlJöv. I, 2:38, továbbá BRAUNE: *Beitr. zur Gesch. der deutschen Spr. u. Lit.* I, 527 k.). — Egyes esetekben a XIV. sz.-i Codex Cumanicus-ban is megfigyelhető, hogy a köztör. *j* *g*-vel van jelölve (pl. a magy. *gyümölcs* szónak megfelelő köztör. *jemis giemis*-nek van írva). (Vö. SzlJöv. I, 2:37—8.)

Ezzel szemben a legrégebb magy. helyesírásban a *j* hangot sohasem jelölték *g*-vel, viszont a *gy* (\circ :*d*) hang jele legrégebben *g*, a XIII. sz.-tól *gi*, *gy* (vö. KNIEZSA, *Magy. helyesírás*: MNy. XXIV, 261). A *gi*, *gy* jelöléssel egyidejűleg a magy. *g* hangot palatalis magánhangzók előtt kezdik *gu*-val jelölni (MNy. XXIV, 265), később pedig *gh*-val, jelölül annak, hogy a *g*-nek *gy* hangértéke volt. — Ha a lat. *g* (+ *e*, *i*) a magyarországi latinságban is *j* (+ *e*, *i*)-nek hangzott volna, akkor lehetetlen, hogy ne írták volna pl. ezt: *gég jég* helyett vagy viszont ezt: *jém gém* helyett, márpedig ilyen jelölés mód nálunk sohasem volt. Magy. helyesírásunk tehát határozottan a lat. *g* (+ *e*, *i*)-nek *gy* (+ *e*, *i*) hangértéke mellett szól; ezt bizonyítják lat. jövevényszavaink is, de teljesen kétségtelenné teszi régi nyelvtaníróink tanúsága. DÉVAI BÍRÓ MÁRVÁS *Orthographia Vngarica*-jában (1549.) a következő-

ket mondja: „g. euuel az Deac nelwbenis ket modra elenc, egg modon ig, gallus gula, am mi neluonbenis iuen, gal ghem gilizta gomba, itt nemell'ec hat vetnec az g vtan. Mas modon ad Deac nelwben ig, genus gignit germen, am miencbenis igen, germec gic gapiu gonas godzes.“ (Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadv. 8.) — KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY ugyanezt mondja: „g. Sonat g durum ut γ graecum: *gallus, globus, guberno. gy.* Sonat g molle ut: *gingiva, gigas.*“ (Hungaria Illustrata [1655.] CorpGram. 344.)

Ezek alapján kétségtelen, hogy jövevényszavaink *gy* (+*e, i*)-je a lat. *g* (+*e, i*) helyén nem magyar fejlemény, hanem *gy* (+*e, i*)-nek kellett lenni a magyarországi latinságban is, úgyhogy ennek a megfelelésnek a magyarázatát csak az átadó nyelvben kereshetjük.

Ilyen értelemben próbált magyarázatot adni VOLF GYÖRGY (Kiktől tanult 80 kk.). Minthogy a történeti tények és latinságunk más hangtani mozzanatai is az olasz nyelvterület felé utalnak, a román nyelvek közül elsősorban az olasz jött tekintetbe. VOLF úgy okoskodott, hogy a közol. *dž* ~ lat. *g* (+*e, i*) helyén valamikor *d*-nek kellett lenni és ezt a fokot megtalálni vélte a velencei, illetőleg velence-vidéki ol. nyelvjárásban. A mi lat. *gy* (+*e, i*) olvasásunk tehát északol. hatáson alapul. — Ennek a magyarázatnak egyik gyengéjére MELICH mutatott rá. T. i. VOLF azon állítása, hogy Velencében *d*-t mondanak a közol. *dž* helyén, nem felel meg a tényeknek; a valóságban ez a hang *dz* (+*e, i*) és *z* (+*e, i*) (vö. SzlJöv. I, 2:34). — Az ol. nyelvterületen sehol sincs *d* az ol. *dž* helyén, ilyen megfelelés csak a friauli rätorum. nyelvjárásban van, de ott is csak szórványosan. Az északol. nyelvjárások közül a piemonti és emiliaiban az ol. *dž* (a román nyelvészetben *ǵ*-vel vagy *ǵ*-vel jelölve) redukálódott *dz*-vé (a román nyelvészetben *z*), a lombardiai nyelvjárásban általában *z* lett, a genovaiban pedig *z* (a román nyelvészetben *s*) (vö. BERTONI, Italia dialettale 85). — VOLF magyarázatában azonban nem az a legnagyobb nehézség, hogy az ol.-ban nincs *d*, mert a magy. *gy* (+*e, i*) magában véve megmagyarázható volna akár a közol. *dž*-ből is, ahogyan pl. az ó-csuvas **dž*-ből a magy.-ban hanghelyettesítéssel *gy* lett, vagy, hogy romanisztikai szempontból közelebbi példát említsünk, ahogyan az ófr. *tarǵo* > magy. *tárgy* esetében ófr. *dž*-ből magy. *gy* lett, úgy az ol. *dž*-ből is lehetett volna *gy*. Elfogadhatatlan azonban ez a magyarázat azért, mert az ol.-ban ép úgy, mint az összes többi román nyelvekben az eredeti lat. *j*, a lat. *g* (+*e, i*), sőt a *di* (+*voc.*) hangsoport is tökéletesen összeesett, pl. ol. *gennajo* < lat. *Januāriu(m)*; *genero* < lat. *generu(m)*, *gente* < lat. *gente(m)*, *giorno* < lat. *diurnu(m)*; — fr. *janvier, genre, gens, jour* stb.; — ugyanígy valamennyi román nyelvben. Ezzel szemben a magy.-ban az eredeti lat. *j* mindenütt megmarad *j*-nek

(János, Jézus, Jeruzsálem, január, juss stb.; — l. lat. *j*), viszont a lat. *g* (+ *e*, *i*) helyén *gy* van. Egyetlen olyan román nyelvet sem ismerünk, amelyben hasonló kettősség volna. Vannak olyan nyelvek, amelyekben a *j* fok van megőrizve, pl. a szardíniai, szicíliai és délol. nyelvjárásokban; olyan nyelvek is vannak, ahol *dž* van (közol., oláh, rätorom. — vö. ML., Gram. I, 328), de olyan kettősség, mint a magy.-ban, egyetlen nyelvben sincs. — Ugyanezt mondhatjuk a középlat. nyelvjárásokról is, melyekben — mint láttuk — általában a *j* fok állandósult. A magy. kettősség teljesen egyedül áll és a magyarországi latinságnak ez eddig megmagyarázatlan problémája.¹

Latin *qu* és *gu*.²

Az eredeti lat. *qu* és *gu* Augustus korában labialis elemét elvesztette és *k* meg *g* lett, de *e* és *i* előtt többnyire nem palatalizálódott. A régi magy. helyesírásban a lat. *qu* és *gu* betű hangértéke *k*, illetőleg *g* (vö. MNy. XXIV, 264—5).

Magy. megfelelői régebben *k*, *g*, újabban *kv*, *gv* is:

1. Magy. *kintorna* < klat. *quinterna* DuC. (vö. Nyr. VI, 103) | R. *kitancia* NySz.; DANK., Lex. 614: *kviétántzia*, *kviántza*; N. *kviántia* RELL 'Quittung' < lat. *quietantia* | *kóta* R. 'számjegy' is MNy. XI, 228 < lat. *quota* || *rékviem* (Helt.: *requiem* mise NySz.) < lat. *requiem* (t. i. „aeternam dona ei Domine“, vö. SzlJöv. I, 2:394).

2. Magy. *angolna*, N. *angvilla* MTsz. < lat. *anguilla* | R. *gárgyán* NySz.; DANK., Lex.: *gárdján* < egyh. lat. *guardianus*.

Görög aspiraták.

A lat.-ban eredetileg nem voltak aspiraták. A gör. aspiraták a későbbi fejlődés szempontjából legszorosabban a lat. explosivákhoz csatlakoznak. A köztársaság korában a gör. aspiratákat *k*, *t*, *p*-vel helyettesítik, csak Cicero korában kezdik pontosabban átírni.³ A *χ*, *ϑ* ~ *ch*, *th* megfelelés azonban csak az írásban volt meg, a kiejtésben a *h* eltűnt; a román nyelvekben *ch* és *c*, *th* és *t* között nincs különbség. A gör. *φ* története a későbbiekben eltérő.⁴

¹ Párhuzamos jelenség az, hogy a mai ol. iskolai olvasás szerint a lat. szövegben a *g* (+ *e*, *i*)-t *dž*-nek, a *j*-t *j*-nek olvassák. Azt azonban nem tudjuk, hogy ez milyen régi hagyományra megy vissza; kérdés, nem egyszerűen az ol. orthographia adja-e meg a magyarázatát. A franciák mindkettőt *ž*-nek olvassák. (C. TAGLIAVINI tanár úr szíves közlése, kinek ezzel a kérdéssel kapcsolatban adott felvilágosításaiért e helyen is köszönetet mondok.)

² Vö. LINDSAY 99—100.

³ Vö. LINDSAY 62; SEELMANN 252 kk.

⁴ Vö. SCHULZE: KZr. XXXVIII, 388.

Görög χ \sim latin *ch*.

1. Gör. χ \sim lat. *ch* a római katolikus egyház olvasásában először *k'*, később *k* (vö. NyK. XXXIV, 132, XXXIX, 342). A magyarországi lat.-ban szintén *k*-nak olvasták. Ezt bizonyítják lat. jövevényszavaink, ahol általában *k* a megfelelő: *kártya* 'Karte' < lat. *charta* | *kórus* < egyh. lat. *chorus* | *krizma* < egyh. lat. *chrisma* \sim gör. $\chi\rho\iota\sigma\mu\alpha$ | *Krisztus* < egyh. lat. *Christus* \sim gör. $\chi\rho\iota\varsigma\tau\omicron\varsigma$ | *katekizmus* < egyh. lat. *catechismus* | *parókia* < egyh. lat. *parochia* | *arkangyal* < egyh. lat. *archangelus* | *iskola* < lat. *schola* | *páska* (bárány) < egyh. lat. *pascha* \sim gör. $\pi\acute{\alpha}\sigma\chi\alpha$. Általában az ótestamentumi nevekben: *Jerikó* < egyh. lat. *Jericho* | *Makabeus* < egyh. lat. *Machabaeus* | *Zakariás* < egyh. lat. *Zacharias* stb. — De úgy látszik, voltak mégis egyes szavak, melyeket *h*-val olvastak, pl. *Mihály* (1138/1329: *Mihal*, *Michal*, *Mychael*; HB.: *michael* olv. *k*-val? Klebelsberg-Eml. 145) < egyh. lat. *Michael*, melynek a klat.-ban is *h*-val kellett lenni, mert több szláv nyelvben is *h* van (vö. SzJöv. I, 2: 196) | *hártya* 'dünnes Blatt, Haut' (mindig *h*-val OklSz., NySz.) < lat. *charta*.

2. A χ > lat. *k* annyiban mégis különbözött az eredeti *k*-tól, hogy általában *e*, *i* előtt is megmaradt *k*-nak: *Ezékiel* < egyh. lat. *Ezechiel* | *Kilián* < egyh. lat. *Chilianus* | *kirurgus* (*gírókus* Udvarhely m. MTsz.) < lat. *chirurgus*. De néha ezt is *c* (*e*, *i*)-nek olvasták a kódexekben: *Ezeczyl* | *Cellen* (vö. MNy. XI, 125) | R. *cirillikus* 'Wundarzt' EtSz. < klat. *cirurgicus* DuC. (vö. gör. $\chi\epsilon\iota\rho\upsilon\rho\gamma\iota\alpha$) | *cédula* < klat., h. lat. *cedula* DuC., MLSz. \sim lat. *schedula* | R. *cinadónia* 'Schwalbenkraut' < klat. *cenadonia* (gör. $\chi\epsilon\lambda\iota\delta\omicron\nu\iota\omicron\varsigma$) EtSz.

3. A gör. χ -nek az egyh. lat.-ban néha *g* is megfelelőhet: *dragma*, *didragma* (RÖNSCH, Itala u. Vulg. 455) > magy. R. *dragma*, *didragma* (MünchK. Máté XVII, 23; Károlyinál uo. *drachma*; GyARM., Voc.: *drakma*) < egyh. lat. *drachma*.

Mai kiejtés szerint szó elején *k*: *kiméra*, *kresztomatia*, *kromatikus*, *kronológia* stb.; szó belsejében többnyire *ch* ($\sigma\chi$): *archeologia*, *archivum*, *mechanika*, *monarchia*, *technika* stb., de e mellett *k* is: *hipokonder*, *melankólia* stb.

Görög θ \sim latin *th*.

1. Gör. θ \sim lat. *t(h)* \sim magy. *t*: *Tamás* < egyh. lat. *Thomas* | *Agota* < egyh. lat. *Agatha* | *citëra* < lat. *cithara* | *katëdra* < lat. *cathedra* | *patika* < lat. *apotheca* | *Bërtalan* < egyh. lat. *Bartholomaeus* | *Bëtlëhëm* < egyh. lat. *Bethlehem* | *jácint* < lat. *hyacinthus* | *Názáret* < egyh. lat. *Nazareth* | *Góliát* < egyh. lat. *Goliath* stb.

2. A lat. *t(h)* < gör. θ *e*, *i* (+ voc.) előtt nem lett affricata, hanem *t̃* (+ voc.) \sim magy. *ty*, *tty* (a vulg. lat.-ban, úgy

látszik, nem volt meg ez a különbség: *Zeophilus* < *Theophilus*, ol. *zio* < θεῖος 'Onkel', sp. *Macias* < Μαθαῖος SCHUCHARDT I, 153); *Dorottya* (*Dorottia*, *Dorottyah* KNAUZ, Kortan 178, SzlJöv. I, 2: 165; PPB.: *Dorotja*) < egyh. lat. *Dorothea* | ? R. *Galattya* (ÉrdyK. 59: *Galattya*, 119: *Galatyabelieknek*) < egyh. lat. *Galathea* v. *Galatia* | *Mátyás* (1240 k.: *Mathias*; R. *Mattyás* is SzlJöv. I, 2: 194) < egyh. lat. *Mathias* | *Mátyus* (1181: *Matus* [olv. *Mátyus* SzlJöv. I, 2: 195]; 1343: *Mathius*, 1364, 1420 stb.: *Mathyus* OklSz.) < egyh. lat. *Matthaeus* | *szittyá* R. 'Scythia' (ApostMélt. 54: fülöp *zytyaban*; ÉrdyK. 592: *zyttyai* magyaroknak [vö. Nyr. XXX, 482]) < lat. *Scythia*.

Görög φ.

A gör. φ története egészen különálló. Hangértéke a gör.-ben eredetileg *p + h*; ebből a korból való átvételekben a lat.-ban *p* van. Később a gör.-ben az aspiratából (*pf* affricata fokon keresztül) spirans lett (*f*), és az újabb átvételekben ez tükröződik. A helyesírásban aztán a kettő keveredett: *filosofia*, *Filippus*, *colapus*, *Josepus* stb. (vö. LINDSAY 114, SEELMANN 252 k.).

Magy. megfelelője *f*: *Fülöp* < egyh. lat. *Philippus* | *föniks*, *féniks* NySz. < lat. *phoenix* | *fülemüle* < lat. *philomela* | *élfánt* < lat. *elephantus* | R. *Efezsom* (MNY. XIV, 76 k.) < lat. *Ephesus* | *kófi*um 'süveg' (SermDom. II, 4: *kophiom*) < h. lat. *cophium* MLSz. | *próféta* < egyh. lat. *propheta* | *Zsófia* < egyh. lat. *Sophia* | *József* < egyh. lat. *Joseph* stb. — Egy esetben van nyoma a *ph* ~ *p* megfelelésnek [*József*] KTSz.: *Josepne*c; MünchK. márc. 19.: *Josep* (gör. Ἰωσήφος, lat. *Josep(p)us*, ol. *Giuseppe* SEELMANN 261; vö. SzlJöv. I, 2: 178). (A régi gör. φ ~ lat. *p* helyén természetesen nálunk is *p* van: *ampolna* < lat. *ampulla* ~ gör. ἀμφορεύς.)

Spiransok.

Interdentalis spiransok.¹Latin *s*.

A lat. *s* interdentalis sibilans; mindig zöngétlen. A zöngétlenséget bizonyítják a román nyelvek, melyekben a szókezdő *s* (összetételben is) mindig zöngétlen. A zöngésülés csak azokban a nyelvekben állott be (észak-ol., fr., port.), amelyekben bizonyos helyzetben minden lat. mássalhangzó zöngéssé válik.

A román nyelvekben a szókezdő *s* általában megmarad, az intervocalicus -*s*- az oláhban, köz-ol.-ban, sp.-ban zöngétlen, a többiben zöngés. E mellett az általános megfelelés

¹ Vö. LINDSAY 116; SEELMANN 302.

mellett van azonban több román nyelvben a lat. *s*-nek *š*, illetőleg pontosabban palatalis *š*-féle hangmegfelelése is. Ilyen *š* van a lat. *s* helyén minden esetben az észak-ol.-ban (vö. ML., Gram. I, 340) és Franciaország délkeleti nyelvjárásaiban (uo. 341).¹ Bizonyos helyzetekben azonban az egész olaszságban és más nyelvekben is előfordul *š* a lat. *s* helyén; így az ol.-ban *i* előtt (vö. GRÖBER I, 364), továbbá az *sc* és *x* hangkapcsolatban *e* és *i* előtt (uo. 533—4). — Vannak azonban jelek arra is, hogy a francia tővégi és szővégi *s*, mely a XIII. sz. óta nem hängzik, *š* v. *ś* fokon keresztül tűnhetett el. Ezt bizonyítják ófr. jövevényszavaink (*botos*, *Lajos*, *Páris*), melyeknek az *š*-se alapján az átadó nyelvben csak *ś* v. *š*-et lehet feltenni (vö. MNy. X, 392).

A magyarországi latinságban az *s*-et, úgy látszik, általában *š*-nek olvasták. Régi nyelvtaníróink közül KOMÁROMI CSIPKÉS GYÖRGY a Hungaria Illustrata-ban (1655.) ezt mondja: „*s*. Sonat s durum, ut ſigma graecorum, ut ventus, finus. /z. Sonat f tenue et molle per ſibilum efferendum ut ſzéna foenum.“ (CorpGram. 345.) A lat. *s*-nek *š* hangértéke mellett szól helyesírásunknak az a sajátága, hogy a legtöbb európai népétől eltérően az *s* betűvel az *š* hangot jelöljük. Legfontosabb bizonyíték azonban jövevényszavaink megfelelése.

Jövevényszavaink lat. *s* megfeleléseit két főcsoportban tárgyaljuk: I. Lat. *s* ~ magy. *s*. — II. Lat. *s* ~ magy. *sz*, *z*.

I. Lat. *s* ~ magy. *s*.

1. Magy. *s*. Ahol ma *s* van, ott nincs okunk kételkedni abban, hogy mindig is az volt. Szó elején: *Salamon* < egyh. lat. *Salomon* | *Sámson* < egyh. lat. *Samson* | *Simon* < egyh. lat. *Simon* | *Sebestyén* < egyh. lat. *Sebastianus* | *sekrestye* < egyh. lat. *sacristia* | *sólya* < lat. *solea* | *sors* < lat. *sors* || az *sk*-, *sp*-, *st*- hangcsoportban: *iskola* < lat. *schola* | N. *iskála*, *eskája* 'létra' MTsz. < lat. *scala* | *skorpió* < lat. *scorpio* | *spongya* < lat. *spongia* | *stóla* < lat. *stola* stb. — Intervocalicus helyzetben csak -*ss*- ~ magy. R. -*s*-, újabb -*ss*- : *missa* < egyh. lat. *missa* | *Messiás* < egyh. lat. *Messias* | *passió* < egyh. lat. *passio* || szó belsejében az *sk*, *sp*, *st* hangcsoportban: *páska* < egy. lat. *pascha* | *áspis* < lat. *aspis* | *Agoston* < egy. lat. *Augustinus* | *alabástrom* < lat. *alabastrum* | *áristom*, *árëstom* < klat., h. lat. *arestum* DuC., MLSz. | *bástya* < klat., h. lat. *bastia* | *bëstye* < lat. *bestia* | *klastrom* < egyh. lat. *cla(u)strum* | *lajstrom* < klat. *registrum* DuC. | *ostya* < egyh. lat. *hostia* | *prépost* < egyh. lat. *praepos(i)tus* | *sekrestye* < egyh. lat. *sacristia* stb. — Szó végén: *András* < egyh. lat. *Andreas* | *Agnës* < egyh. lat. *Agnes* | *Mózes* < egyh. lat. *Moyse* | *fiskális* < h. lat. *fiscalis* 'ügyész' MLSz. | *turpis(ság)* < lat. *turpis* | *János* < egyh. lat.

¹ Ugyancsak *š* van minden helyzetben az albán nyelv lat. elemeiben is (vö. GRÖBER I, 817).

Ioannes | *Domokos* < egyh. lat. *Dominicus* | *Ambrus* < egyh. lat. *Ambrosius* | *Krisztus* < egyh. lat. *Christus* stb.

2. Magy. cs: *paradicsom* (HB.: *paradifum* olv. *párádicsum* Klebelsberg-Eml. 145; VirgK. 122: *paradiczom*-, VitkK. 105: *paradičom*-, JordK. 887: *paradyczom* stb. NySz.) < egyh. lat. *paradisus* acc.-a (vö. MNy. XIV, 76 k.); úgy látszik, nem ment végbe az egész nyelvterületen az *s* > *cs* változás: N. *paradisom* Szombathely, Marosvásárhely stb. MTsz.; *paradizsom* Marosszék MTsz. — A többi esetben szövégen: *grádics*, *garádics* (JókK. 64: *grados*; MURM.: *gradicz*, NémGl. 194: *garadis* NySz.; 1557: *garadic*-, 1597, 1638: *gradic* OklSz.) < lat. *gradus* | *Lukács* (1211: *Lucas*; 1370: *Lukach*-, *Lukachtelke*, *Lukachfalva* CSÁNKI II, 331, 504; *Lucacz*, *lukach* KNAUZ. Kortan 209 stb.) < egyh. lat. *Lucas* | *virgács* < lat. *virga* tb. acc.-a (vö. Nyr. XII, 130 k.) | N. *ákics* 'tüske' Balatonmellék EtSz. < lat. *acus* | [*golyóbis*] N. *golyóbis* Zala m., *golubics* Vas m. MTsz. < lat. *globus*. — Az *s* > *cs* változás kétségtelenül a magy. nyelvtörténet folyamán ment végbe; ilyen *s* > *cs* változás történt az *s* kicsinyítő képzőnél is: *kövecs*, *tócsa*, *fácska* (NyH.⁷ 93, 98).

3. Magy. zs. A többnyire *s*, *f*-sel jelölt régi adatoknál rendszerint nem lehet eldönteni, hogy mikor olvashatók *zs*-vel, mikor *s*-sel: *zsálya* (1544: *sallya*, 1638: *sallia* OklSz.; DebrGram. 341: *sálya*) < lat. *salvia* | *zsínagóga* (MüncK. 20: *synagoga* stb.; GyARM., Voc.: *sinagoga*) < egyh. lat. *synagoga* | *Zsófia* (*sophia* KNAUZ. Kortan 270, SzlJöv. I, 2 : 209) < egyh. lat. *Sophia* | *Zsuzsanna* (*Sufanna* SzlJöv. i. h.; PPB.: *Susa*, *Susánna*) < egyh. lat. *Susanna*. Itt a zöngésülés feltétlenül a magy.-ban történt (vö. MNy. XII, 210). Ilyen *zs*-k vannak német jövevényszavainkban is a kfn. *š* helyén: *zsámoly*, *zsemb*, *zszindely*, *zsinór*, *zszarol* stb. (DLehnw. 277). — Szó belsejében magánhangzók között régi szavakban kivétel nélkül: *bazsalikom* < klat. *basilicum* (de *bazilika* < klat. *basilica* 'aedes sacra' DuC) | *bazsilikus* < klat. *basiliscus* DuC. | *Boldizsár* (DebrK. 111, 112: *Ba(o)ltosar* stb. EtSz.) < egyh. lat. *Balthasar* | *éklézsia* < egyh. lat. *ecclesia* | *Ézsaiás* < egyh. lat. *Esaias* | *hozsanna* < egyh. lat. *hosanna* | *Izsák* (HB.: *ysaac* olv. *zs*-vel? Klebelsberg-Eml. 145) < egyh. lat. *Isaac* | *Izsó*, *Ézsau* (1260: *Iso*-, 1376: *Isou*- OklSz.) < egyh. lat. *Esau* | *Jeruzsálem* (kódexekben: *Jerusalem* SzlJöv. I, 2 : 177) < egyh. lat. *Jerusalem* | *jézsuita* < egyh. lat. *Jesuita(e)* | *József* (KTSz.: *Jofepnec*, I. SzlJöv. I, 2 : 178) < egyh. lat. *Joseph(us)* | *kazsula* < egyh. lat. *casula* 'miseruha' | *múzsza* (Zrinyi I. 9. v.: *Musa*) < lat. *Musa* | *múzsika* < lat. *mūsica* | *Özséb* < egyh. lat. *Eusebius* | *petrezselyem* < lat. *petroselinon*, h. lat. *petrosilium* MLSz. | *rózsa* (NySz., OklSz.; PPB.: *Rósa*, *Rofina*, *Rósi*, *Rosály*) < lat. *rosa* | *uzsora* (SermDom. II, 262, 649: *ufura*, *ufora*; kódexekben: *usura*, *osora*, ErdyK. 137b: *ozoras* NySz.; DebrGram. 341:

usora) < lat. *ūsūra* | *Balázs* (ÉrdyK. 212: *Balaas*; *Balas* KNAUZ, Kortan 148, SzlJöv. I, 2:156) < egyh. lat. *Blasius* | *alamizsna* (SermDom. II, 688: *alamifnájokat*; ApostMélt. 18: *alamofnas* SzlJöv. I, 2:213 < vulg. lat. **alimosina* (vö. fr. *aumône*, ófn. *alamuosan*) népetimológiás alak az *alere* hatása alatt SCHUCHART I, 213 | *elemózsia* < lat., h. lat. *eleemosyna* MLSz. | *krizsma* (NySz., SzlJöv. I, 2:338) < egyh. lat. *chrisma* | *prezsbiter* < egyh. lat. *presbyter* || R. *balzsamom* EtSz. < lat. *balsamum* | *Erzsébet* (PPB.: *Ersébet*) < egyh. lat. *Elisabeth(a)* | *kámzsza* < egyh. lat. *camisia*.

II. Lat. *s* ~ magy. *sz, z*.

A lat. *s*-nek megfelelő mai magy. *sz, z* hangok igen különböző megítélés alá esnek. Először is ki kell zárni azokat a szavakat, melyek újabb német közvetítéssel kerültek nyelvünkbe: *circusz* < ném. *Zirkus*, *rébusz* < ném. *Rebus*, fr. *rébus* < lat. *rebus* 'durch dinge' KLUGE, EtWb. 367 stb. A szavak egy másik része közvetlenül lat. ugyan, de a régi nyelvből nem mutatható ki: *persze* < lat. *per se* (t. i. intelligitur), *szimpla* < lat. *simpulus*³ fem.-a. A legnagyobb csoportot alkotják azután az olyan szavak, melyekben ma *sz, z* van, de egészen kétségtelen, hogy régen *s, zs* volt, a mai alakok pedig újabb átvételek. Pl.: *Szilveszter* (ÉrdyK. I, 277: *Zent Siluefter* SzlJöv. I, 2:206) < egyh. lat. *Silvester* | *szeptembër* (MünchK. naptári rész: *September*, még GYARM.-nál is *september*) < lat. *september*. Ma is ingadozik az ejtés pl. *sakramentum* és *szakramentum* között. — Szó belsejében magánhangzók között ma *z* van. De pl. a mai *Jézus*: SermDom. II, 632: *iefus*; a MünchK.-ben általában *Iefus*, ApostMélt. 2, 26, 30 stb.: *yefus*, MargLeg. I, 74: *Iefus* stb. SzlJöv. I, 2:186; még GYARM., Voc. is: *Jézsus*, *jezsuvita* < egyh. lat. *Iesus* | *Mózes* (SermDom. II, 454, 455, 565: *Mojfes*) < egyh. lat. *Moses*. Ezek az adatok semmi esetre sem olvashatók *z*-vel, csak *s*-sel v. *zs*-vel. A *zs*-es ejtés a mai *z* helyén még a XIX. sz. közepéig általános volt; GYARM., Voc. pl.: *gimnazsiom* < lat. *gymnasium* | *inkvizíció* < lat. *inquisitio* | *krizsis* < lat. *crisis* | *penzsió* 'holtig tartó jutalom' < lat. *pensio*. — A mai *-ssz-* helyén magánhangzók között *-ss-* volt: *processzió* (ÉrdyK. 136, 137: *proceffio*; DebrGram. 340: *prosontzió*) < egyh. lat. *processio* | GYARM., Voc.: *essentzia* < lat. *essentia* | GYARM. Voc.: *suktzessio* < lat. *successio* stb. — Szó belsejében *prae-* és *postconsonanticus* helyzetben kivétel nélkül *s* volt. Pl. *Eszter* (BécsiK. mindig: *Hèfter* 47. kv.) < egyh. lat. *Esther* | *Krisztus* (SermDom. II, 603: *criftof*; MünchK., ApostMélt. 2, 26, 30 stb., MargL. 174 stb.: *criftus*; GYARM., Voc.: *Antikristus*) < egyh. lat. *Christus*. Ugyanígy az aránylag újabb szavakban is. Pl. *minisztër* régen mindig *s*-sel (NySz., GYARM., Voc.), sőt ma is *ministrál, ministráns* | *gusztus* ~ GYARM., Voc.: *gustus* | *univerzitás* ~ GYARM., Voc.: *universitás* stb. — — Ezekben az esetekben a mai megfelelő-

sekre nézve kétségtelen az írott alak, illetőleg az újabb klasszicizáló olvasásmód hatása. Csupán a *Jézus* és *Krisztus* szavakban, mint ennyire népi szókban, nem lehet irodalmi hatást föltételezni; ezekre vonatkozólag legvalószínűbb VOLF nézete, hogy a mai *Jézus* és *Krisztus* a régi *Jézsus* *Kristus*-ból elhasonulás útján keletkezett (vö. Kiktől tanult 85 kk.). A spiransok között ugyanazon a szón belül meglehetősen szoros asszociatív kapcsolat van; vagy hasonulnak: szl. *straža* > magy. *strázsa*, vagy elhasonulnak: szl. *črešnja* > magy. *cseresznye* > *cseresznye*. Ezen a kettős változáson ment keresztül a magy. *csízió* szó; klat. *cisio* 'Circumcisio Domini jan. 1.' > magy. *cizsió* > *csizsió* > *csizió* (EtSz.). VOLF elhasonulással magyarázza az *augusztus*, *jebuzeus*, *farizeus*, *filiszteus*-féle szavak *sz*, *z*-jét is; de ezt nem lehet adatokkal igazolni, hanem az utóbbiak épen olyan klasszicizálások, illetőleg újabb átvételek lehetnek, mint a *miniszter* stb.

A lat. *s* eredeti *sz* ejtését csak a következő adatok bizonyítják¹: *pásztor* (1095: *Pasztur*, 1240: *Pazthur*, 1370: *Paztor* stb. OklSz.; SermDom. I, 134: *paztorok*; JókK. 49: *paztorok*, BécsiK. 212: *paztor* NySz. < lat. *pāstor* || *sz* > *c*: *árbo*, R. *arbo*ca (ÉrdyK. 314b: *arbozfa*, Cal.: *arbots-fa*, MA.: *arbotzfa*, Helt: Mes. 93: *arbozfa*; SermDom.: *arbo*s [*x* = *s* v. *cs*?] EtSz.) < klat. *arbo*s (l. EtSz.); a 'Mast, Mastbaum' jelentés megvolt már a klassz. lat.-ban is (GEORGES, LatDWb.) | *párduc* (BécsiK. 148: *pardic*, DebrK. 379: *pardocz* NySz.; 1490: *pardicz*, 1598: *pardusz* OklSz.; MA.: *parduß*) < lat. *pardus* | R. *gadótz* 'Weichfisch' < lat. *gadus* LESCHKA, El., DANK., Lex. 397. (Az *sz* > *c* változásra vö. GOMBOCZ, MTNyt. II, 2: 90 és MNy. XXIV, 104 kk.)

*

Lat. *x*.

A lat. *x* hangértéke a régi magyar helyesírásban *ks* és *ksz*.² Magy. megfelelője jövevényszavainkban általában *ks*: *Sándor* < klat. *Sandrus* az *Alexandrus* mellékalakból (MNy. X, 100) || GYARM., Voc.: *eksertzérozni* < lat. *exercēre* | *eksponálni* < lat. *exponare* | *eksékválni* < lat. *exsequi* | *ekstzelentziás* vö. lat. *excellens* || *taksa*, *taksál* (N. *takszál* Veszprém m. MTsz.) < klat., h. lat. *taxa* DÜC., MLSz. | *jönicsz*, *fenicsz* < lat. *phoenīx*. — Magánhangzók között *-gz-* is: *egzamentom*

¹ Legrégibb orthographiai jele *z*, *sc* stb. (vö. KNEZSA, A m. helyesírás: MNy. XXIV, 320 kk.).

² Vö. KNEZSA, Magy. helyesírás: MNy. XXIV, 324: *ks*: 1225: *Myxa* terra, 1211: *Boxa* || *ksz*: 1225: *Bixoud*, 1239: *Saxard*, *Saxardiensis* (Szekszárd). — Sz. MOLNÁR A., Gram. ezt mondja: „Quidam inserunt *x* his oppidorum nominibus: *Pax*, *Berevas*, *Sixo*, *Taxon*, quae Ungarice rectius *Paks*, *Berekfáß*, *Szikfó*, *Takfon*.” (CorpGram. 119.) — TSÉRSI orthographiája szerint: „*X*, *x* Latinorum et Graecorum debet pingi per *ks* ut: *Artakferkfes*, *Feliks*, *Alekfander*.” (CorpGram. 668.)

RELL < lat. *exāmen*, h. lat. *examentum* MLSz. | *egzekutor* < lat. *exsecūtor*, h. lat. *executor* 'végrehajtó', *egzekvál* < lat. *exsequi* (NyK. XXXIX, 335). — Újabban természetesen *ksz: lukszus, prakszis, ekszhumál* stb.; az *ex* + voc. kezdetű szavakban *gzis: egzaltált, egzisztencia* stb.

*

Régi lat. jövevénytiszavainkban tehát a lat. *s* megfelelője, az egészen csekély számú kivételeket nem számítva, szabályszerűen *s*, illetőleg annak magy. fejleményei. Ez a sajátos megfelelés már régen feltűnt. Először HUNFALVY PÁL vetette fel a kérdést és úgy magyarázta, hogy a lat. *s* eredetileg nálunk is *sz*-nek hangzott és később a magy.-ban vált *s*-sé (A székelyek 31). Ez a magyarázat természetesen tarthatatlan, amennyiben *sz* > *s* változásról a magy.-ban nem lehet szó (vö. mégis *sző* ~ *sövény*, *szőr* ~ *sörény*, *szem* ~ *sömör* MNy. XX, 62). — ASBÓTH szerint helyesírásunk és általában kereszténységünk cseh eredetű, s minthogy a régi cseh helyesírásban a lat. *s*-nek szintén *š* hangértéke volt, ő a magy. „*s*-ezést” is cseh hatásnak tulajdonította (Szlávság a magyar keresztény terminológiában: NyK. XVIII, 321 kk.).

A kérdés megoldása VOLF GYÖRGY érdeme. VOLF először is az *s*-ezés történetét vizsgálta helyesírásunkban, jövevénytiszavainkban meg lat. olvasásunkban, és kimutatta, hogy az régen teljesen általános volt, azután arra a rendkívül szerencsés gondolatra jutott, hogy ennek a hangmegfelelésnek az eredetét valami római katolikus, mégpedig újlat. nép nyelvében keresse. Mivel a román nyelvek közül a velencei, illetőleg észak-olasz nyelvjárás az, amelyben a lat. *s*-nek minden helyzetben szabályszerűen palatalis *š* felel meg, VOLF megállapítja, hogy a lat. *s*-nek megfelelő magy. *š* az észak-ol. palatalis *š* megfelelője. A *š* hang a magy. hangrendszerből hiányzik, ezért hanghelyettesítéssel *š* lett. Ami a magy. *zs-t* illeti, VOLF a régi adatokban minden intervocalicus *s-t zs*-nek olvas, mert a *zs-t* az átadó nyelvre feltételezi, mégpedig nemcsak két magánhangzó között, hanem *l* és *r* után, valamint zöngés mássalhangzók előtt is (Kiktől tanult: Összes Művei 85).

VOLF elméletét MELICH Szláv Jövevénytiszavaink c. művének második részében revidálta, illetőleg kiegészítette. Kimutatta, hogy az *s*-ezés sokkal szélesebb körű, mint VOLF gondolta, amennyiben nemcsak az észak-ol. nyelvetéületen, hanem a római katolikus szláv nyelvekben általában *š* van a lat. *s* helyén, így a lengyel, cseh, tót, szlovén nyelvekben meg a éahorvátban. A lat. *s* betű *š* hangértéke ugyancsak megvan a régi cseh, a karintiai szlovén (l. Freisingeni emlékek) és a régi lengyel helyesírásban is. A mai nézet szerint a magy. *s*-ezés nem közvetlenül észak-ol. eredetű, hanem katolikus

szláv (pannóniai szlovén) közvetítéssel jutott el hozzánk (vö. SzlJöv. I, 2: 55 kk.).

Ami a szóbelsei *zs* eredetét illeti, ebben a tekintetben az északol. hatás nem egészen világos. Az ol. intervocalicus *s* az északol. nyelvterületen kétségtelenül zöngés ugyan (*z*, a román nyelvészeti irodalomban *ȝ*), de palatalis színezete nincs, mint VOLF gondolta. Hogy ez mennyiben befolyásolta a magy. *zs* hangot, azt nem tudjuk eldönteni, annál kevésbbé, mert a magy. *zs* hangok története általában nem eléggé ismeretes. Mindenesetre feltűnő a csaknem teljes szabályszerűség, de viszont azt, hogy ez a *zs* a magy.-ban mindig zöngés volt, nem lehet bebizonyítani; pl. a *paradicsom cs*-je csak *s*-ből érthető, másrészt zöngésülés itt épügy, mint szó elején, a magy.-ban is történhetett.

Az általános *s* megfelelés mellett régi szavakban csak a *pásztor*, *árboe* és *párduc* szó *sz*-ét lehet kimutatni. Ez teljesen magyarázatlan, annál is inkább, minthogy az *sz* épen olyan helyzetben van (*st* hangkapcsolatban meg szóvégen), ahol az *s* még ma is a legerősebben tartja magát. — A többi esetben, ahol ma *sz* van, az a múlt század ötvenes évei óta a Thun-féle rendszerrel kapcsolatban fellépő klasszicizálás eredménye. Ez az olvasásmód, mely a réginek és az újnak a keveréke, legjobban meglátszik a mai lat. Fremdwortokon, de hatott részben a meghonosult szavakra, sőt a lat. szöveg olvasására is. (Az utóbbira pl. abban, hogy az intervocalicus *-s-t z*-nek olvassuk, ami nyilván német, közvetve esetleg újlat. sajátság.) A mai ejtémód nagyjában a következő: A) Szó elején *sz*: *szenzáció*, *szimplex*, *szimultán*, de *sp-*, *st-*: *spiráns*, *spirális*, *spontán*, *státus*. B) Szó belsejében két magánhangzó között és zöngés mássalhangzó után *z*: *ceruza*, *fantázia*, *úzus*; *cenzúra*, *reverzális*, *konverzió*. Ez kivétel nélküli; de itt is *-sp-*, *-st-*: *desperál*, *inspektor*, *demonstrál*, *protestál*; újabban itt is terjed az *sz*t: *asztronómia*, *katasztrófa*. C) Szó végén az *-s* általános; így az *-ans*, *-ens*, *-ális*, *-izmus* stb. végződésben: *szibiláns*, *szuperintendens*, *fatális*, *humanizmus* stb.

Latin *z*.

A latinban *z* csak jövevényszavakban volt és megfelelt a gör. ζ-nak.¹ A gör. ζ eredeti hangértéke *dz* volt; később ez több fokon keresztül *z* lett. Az utóbbi fokot tükrözteti vissza a lat. *z*. Ez a hang a lat.-ban kb. Kr. e. 350 óta idegen volt (ólat. *z > r*). A klat.-ban és egyh. lat.-ban általában *z*-nek írták és olvasták gör. eredetű tulajdonnevekben meg keresztény terminus technicusokban. Magy. megfelelője *z*: *Zakariás* < egyh. lat. *Zacharias* | *Zakeus* < egyh. lat. *Zachaeus* | *Zebe-*

¹ Vö. LINDSAY 118 k.

deus < egyh. lat. *Zebadaeus* | *Zebulon* < egyh. lat. *Ze(a)bulon* | *Ezékiel* < egyh. lat. *Ezechiel* | R. *gazofilanciom* 'Kirchenschatz' (MünchK. 158, 186) < egyh. lat. *gazophilacium* | *Lázár* < egyh. lat. *Lazarus* | *Názáret* < egyh. lat. *Nazareth*. — A gör. ζ-nek néha lat. *ss* is megfelelhet (pl. *μάζα* > *massa*); így a gör. -ιζειν képző ~ lat. *-issare*, de a mellett *-izare* is (vö. francia *-iser*, német *-isieren*) ~ magy. *-izálni*: *pityizál* < lat. *pytissare* || *favorizál* | *germanizál* || *urizál*.¹ (Vö. SIMONYI: Nyr. VIII, 296 k.) — Ujabbban szintén *z*: *zodiákus*, *zoologia* stb.

Dentilabialis spirans.²

Latin *f*.

Az *f* az ólat.-ban bilabialis spirans volt (φ), de a császárkor közepe táján dentilabialis spirans lett.

Lat. *f* ~ magy. *f*: *Fábián* < egyh. lat. *Fabianus* | *família* < lat. *família* | *fébruár* < lat. *februārius* | *firkál* (*frikálni* DANK., Lex. 372) < lat. *fricāre* | *figura* < lat. *figūra* | *forma* < lat. *forma* stb. || *Lucifer* < lat., egyh. lat. *Lucifer* | *referál* < lat. *referre* || *cifra* < klat., h. lat. *cifra*, *ciffra* DuC., MLSz. (a magy.-ban a mn. elvonás útján keletkezett a *cifráz* igéből, EtSz.).

Laryngalis spirans.³

Latin *h*.

A lat. *h* (< idg. **gh*) először valószínűleg **χ* volt, a nyelvtörténet kezdetén azonban már *h*. A vulg. lat.-ban a Kr. e. III. sz. közepén eltűnt, a román nyelvekben sehol semmi nyoma. A klat.-ban és egyh. lat.-ban mint orthographiai sajátosság megmaradt, de ejteni nem ejtették; ezért írtak *h-t* ott is, ahol nem kellett, viszont etimologikus *h*-kat elhagytak. Így volt ez a magyarországi latinságban is, sőt ezt a hangjelölést magy. szavakra is átvitték (*Hayanduc*, *horczamat* stb. NyH.⁷ 115).

Lat. *h* ~ magy. *h*: *Adorján* (1138/1329: *Adrian*) < egyh. lat. *Hadrianus* | *Ilona* < egyh. lat. *Helenā* | R. *Ipoly* (1138/1329: *Ipolit*; *Ipolt*, *Ipót*, *Ipoly* SÁNDOR, Sokf. XII, 242) < egyh. lat. *Hippolytus* | *Jéromos* < egyh. lat. *Hieronymus* | *jácint* < lat. *hyacinthus* | *óra* < lat. *hora* | *ostya* < egyh. lat. *hostia*. — Régebben még több a *h* nélküli alak: *héber* (BécsiK. 32: *Ebéréc lana*) < lat. *Hebraeus* | *Holofernes* (BécsiK. 14: *Olofernef-*) < egyh. lat. *Holofernes* | *Habakuk* (BécsiK. 269: *Abakuc*) <

¹ Vö. WEISE, Griechische Wörter im Latein 23 és SAALFELD, Lautgesetze der griechischen Wörter im Latein 10.

² Vö. SEELMANN 294 kk.

³ Vö. LINDSAY 62; ML., Einf. 110.

egyh. lat. *Habacuc* | *hossanna* (MünchK. 52: *ofanna*, ÉrdyK. 103: *Offanna*) < egyh. lat. *hosianna* | *história* (R. és N. *istória* is NySz., RELL) < lat. *historia* || ma is: *halleluja* és *alleluja* < lat. (*h*)*alleluīā* 'gelobt sei Gott'. — Szó belsejében néha, úgy látszik, hangzott a klat.-ban és egyh. lat.-ban is; vö. *michi*, *nichil* (RÖNSCH, Itala u. Vulg. 455). Nálunk bizonyos kettőségs van: *Abrahám*, de 1138/1329: *Abram*; ma is *Abrány* csn., hn. Sáros m., Borsod m. CSÁNKI, I, 165, 288 < egyh. lat. *Abraham* | *Bétléhém*, de 1156: *Bethleem* MonStrig. 110; vö. *Bethlencsn.* < egyh. lat. *Bethlehem* || *gyehenna* < egyh. lat. *gehenna* | *Jehova* < egyh. lat. *Jehova*, úgy látszik, mindig *h*-val. — Újabban természetesen mindig *h*-val: *harmónia*, *hiéna*, *humánus* stb.

Liquidák.

Latin *l*.¹

A lat. grammatikusok kétféle *l*-et különböztetnek meg: az egyik „*pinguis aut plenus sonus*“ (palatalis *l*-féle?), a másik „*exilis, tenuis sonus*“, a normális lateralis *l*. Magyar szempontból nincs különbség a kettő között.²

1. Lat. *l* ~ magy. *l*: *lámás* < lat. *lampas* | *lénia* < lat. *līnea* | *lilium* < lat. *līlium* | *Lőrinc* < egyh. lat. *Laurentius* | *Lukács* < egyh. lat. *Lucas* stb. || *alabástrom* < lat. *alabastrum* | R. *elementom* NySz. < lat. *elementum* | *cédula* < klat., h. lat. *cedula* DuC., MLSz. | *fülemüle* < lat. *philomēla* stb. || *Boldizsár* < egyh. lat. *Balthasar* | *pálma* < lat. *palma* || *eklézsia* < egyh. lat. *ecclesia* | *klastrom* < egyh. lat. *cla(u)strum* stb. || *Pál* < egyh. lat. *Pa(u)lus* | *Saul* < egyh. lat. *Saulus* stb.

2. Lat. *-ll-* ~ magy. *-l-*: R. *Apalin* (MargL. 21: *apalyn*) < egyh. lat. *Apolline* ~ **Apollin* EtSz. | *Gál* (1240 k.: *Gal*, 1312/1315, 1379: *Galus*- OklSz.) < egyh. lat. *Gallus* | *Marcel* (1211, 1288: *Marcel* OklSz.) < egyh. lat. *Marcellus*.

3. Lat. *l* (+*e*, *i* + voc.) ~ vulg. lat. *l* (+*e*, *i* + voc.) ~ magy. *ly*, *lly* (*ll*): [*Cécilia*] R. *Cecellye*, *Cecelye*, *Cecelle*, *Cicelle* EtSz. < egyh. lat. *Caecilia* | *gálya* (1241/1323: *Galia*, 1242: *Galya* OklSz.; *gállya* SÁNDOR, Sokf. XII, 37) < h. lat. *galea* és *galia* MLSz. | *Illés* (1240 k.: *Elyas*, 1313: *Elyie* (?), 1522: *Ylyees*, 1548: *yllyes*, 1602: *Illyés* OklSz.; PPB.: *Illyés*) < egyh. lat. *Elias* | R. *Kellén*, *Gellyén* (*Gellen* KNAUZ, Kortan 206; PPB.: *Giljén*, *Kiljén*) < egyh. lat. *Chilianus* | *petrezselyem* <

¹ LINDSAY 103—4; SEELMANN 306; ML., Einf. 150.

² A román nyelvek alapján azonban meglátszik a különbség: pl. a *cl*, *pl* hangkapcsolatban az *ol*-ban az *l* vocalizálódott, illetőleg *ï* lett: ol. *chiaro* < lat. *clarus*, *pieno* < *plenus* ML., Einf. 150; tehát a magy. *dupla* és *szimpla* csak lat. *duplus*³ és *simpulus*³ fem.-a lehet, nem *ol*., mint KÖRÖSI: MNy. XVI, 102 gondolta (ol. *doppio*, *scempio* KÖRTING).

h. lat. *petrosilium* MLSz. | *sólya* <lat. *solea*. — E mellett per-sze *l* (+ *e*, *i*) is: *liliom* <lat. *lilium* | *família* <lat. *família* | *biblia* <lat. *biblia* stb.

4. Lat. *l* ~ magy. *ly*: *golyóbis* <lat. *globus* | *mulya* <lat. *mūla* 'weibl. Maulesel, Maultier' | R. *sellye* (*sellye-szék*) NySz. <lat. *sella* | R. *sélyye* NySz. 'Trage, Bahre' <lat. *sella* (*feralis*) | *zsály* (R. *zsály* NySz.) <lat. *salvia* | *fáklya* <lat. *fac(u)la* | *kuklya* <egyh. lat. *cuc(u)lla* | *mályva* <lat. *malva* | *Orsolya* <egyh. lat. *Ursula* | *Károly* <egyh. lat. *Carolus* | *Mihály* <egyh. lat. *Michael*.

5. Asszociatív változások: *l*—*l*>*l*—*r*: *pirula* (*pilula*, *pilulla* NySz.) <lat. *pil(l)ula* || -*ll*->*ln*: *ampolna* <egyh. lat. *ampulla* | *angolna* <lat. *anguilla* | *kápolna* <egyh. lat. *capella*.

Latin *r*.¹

Zöngés pergő tremulans.

1. Lat. *r* ~ magy. *r*: *Regina* <egyh. lat. *Regina* | *regula* <lat. *régula* | *rébélió*, *ribillió* <lat. *rebellio* | *rózsa* <lat. *rosa* stb. || *báró* <klat. *baro* DuC. | *Dorottya* <egyh. lat. *Dorothea* | *Móric* <egyh. lat. *Mauritius* stb. || *Barnabás* <egyh. lat. *Barnabás* | *kártya* <lat. *charta* | *Margit* <egyh. lat. *Margaretha* stb. || *Brigida* <egyh. lat. *Brigida* (*s. virgo*) | *Brigitta* <egyh. lat. *Brigitta* (*s. vidua*) | *cédrus* <lat. *cedrus* stb. || *decembér* <lat. *december* | *Boldizsár* <egyh. lat. *Balthasar* | *kántor* <lat. *cantor*.

2. Lat. *r* ~ magy. *r*>*l*: *Katalin* (1181: *Catrina* OklSz.; kódexekben: *Katerina* SzlJöv. I, 2:181; *Katalin* és *Katharina* KNAUZ, Kortan 153) <egyh. lat. *Catharina* | [*hártya*] R. *háltya* NySz. <lat. *charta*.

3. Lat. *r*—*r* ~ magy. *l*—*r* vagy *r*—*l*: *almárium* (az elhasonulás már a vulg. lat.-ban megtörtént) <lat. *armārium*, vulg. lat. *almarium* (vö. ófr. *almaire*, fr. *aumaire*) | *lajstrom* (*lagistrom*, *legestrom*, *legistrom* NySz.) <klat. *registrum* DuC. | R. *Bernáld* (ÉrdyK. 319, 500, MargL. 90; 161 stb. EtSz.) <egyh. lat. *Bernhardus*; később az *l* vocalizálódásával, illetőleg kiesésével *Bernád* PPB., majd *Běrnát* | *Borbála* (1581: *Borbara*, 1582: *Barbara* OklSz.; *Barbala* KNAUZ, Kortan 144) <egyh. lat. *Barbara* | [*Argirus*] N. *Argyélus* (Nyr. XI, 490) <lat. *Argirus* | [*mártir*] SándK. 15: *martel*, ÉrdyK. 153b *martyl* NySz. N. *maltir* MTsz. <klat. egyh. lat. *martyr* DuC.; [*purgatórium*] N. *purgatilom* Nyr. XI, 490 <egyh. lat. *purgatorium*.

¹ Vö. LINDSAY 104—5; SEELMANN 307.

Nasalisok.¹

Kiejtésük helyzetük szerint különbözött. Szó elején és szó belsejében az *m* zöngés bilabialis nasalis; az *n* dentalis, palatális mássalhangzó előtt velaris: *ŋ*. A szóvégi *-m* már a klassz. korban sem hangzott.

Latin *m*.

A lat. *m* a magyarországi lat.-ban minden helyzetben ejtett hang lehetett. A szóvégi *-m* megmaradására vö. SCHUCHARDT I, 62: „Besonders in den Endungen wurde im Allgemeinen der Schein der Latinität, wenn auch nicht die Latinität selbst gewahrt.“ Jóllehet az egyh. lat.-ban voltak *-m* nélküli szóvégek: *ardente lucernam, cura agentibus, faba serentes* (vö. RÖNSCH, Itala u. Vulgata 462).

1. Lat. *m* ~ magy. *m*: *Magdolna* < egyh. lat. *Magdalena* | *Márton* < egyh. lat. *Martinus* | *mēnta* < lat. *ment(h)a* | *mir-tus* < lat. *myrtus* | *mód* < lat. *modus* stb. || *Domokos* < egyh. lat. *Dominicus* | *pádimentum* < lat. *pavimentum* stb. || *cimbalom* < lat. *cymbalum* | *decembër* < lat. *december* | *pompa* < lat. *pompa* stb. || *drachma* < lat. *drachma* | *pálma* < lat. *palma* stb. || *Ádám* < egyh. lat. *Adam* | *Jeruzsálem* < egyh. lat. *Jerusalem* | az *-um, -om* szóvégen általában.

2. Lat. *m* ~ magy. *m* > *n* (> *ny*): *Adán, Adány* hn., EtSz. < egyh. lat. *Adam* | *Abrány* (hn. 1324: *Abram, Abran CsÁNKI* I, 165; 1445: *Molnosabran, 1450: Molnos Abran CsÁNKI* I, 255, 288) < egyh. lat. *Abraham* | *Bértalan* (1211: *Bortolon OklSz.*, 1237: *Bertolum EtSz.*; 1544: *bertalan* stb. OklSz.) < egyh. lat. *Bartholomaeus* | *Bethlen* csn. és hn. (1156: *Bethleem MonStrig.* 110; *VárReg.* 356. §: *Betlen*) < egyh. lat. *Bethlehem* | *N. evangyélion* < egyh. lat. *evangelium* | *pádimenton* | *Rábaköz* < lat. *pavimentum* | *paradicsony* uo. < egyh. lat. *paradisum* (vö. *Nyr.* XL, 243) | *paskony* 'legelő' *Palócság, páskony Komárom m. MTsz.* < lat. *pascuum* | *teplon, táplon, teplony, táplony* *MTsz.* < lat. *templum*.

Latin *n*.

1. Lat. *n* ~ magy. *n*: *nárdus* (olaj) < lat. *nardus* | *náció* < lat. *nātio* | *nótárius* < h. lat. *notarius* *MLSz.* stb. || *Benedék* < egyh. lat. *Benedictus* | *Dániel* < egyh. lat. *Daniel* | *dénár* < lat. *denārius* stb. || *bandérium* < klat., h. lat. *banderium* *DuC.*, *MLSz.* | *legendá* < egyh. lat. *legenda* stb. || *Bernát* < egyh. lat. *Bernhardus* | *mágnás* < klat., h. lat. *magnas* *DuC.*, *MLSz.* stb. || *Simon* < egyh. lat. *Simon* | *Katalin* < egyh. lat. *Catha-*

¹ Vö. LINDSAY 71 kk.; SEELMANN 268 kk.

rina | *Kelemen* < egyh. lat. *Clementus* | *Orbán* < egyh. lat. *Urbanus* stb.

2. Lat. *n* (+ *e*, *i* + *voc.*) ~ magy. *ny*: R. *Bosnya* (ország) > *bosnya* EtSz. < lat. *Bosnia* | R. *Erenye*, *Szent-Erenye* hn. CSÁNKI II, 238 < egyh. lat. *Irenaeus* | [*létánia*, *litánia*] R. *letanya* SzlJöv. I, 2: 341; N. *letanyo*, *letenye* MTsz. < egyh. lat. *litania* | [*linea*, *lénia*] Cal.: *linnya*, Helt.: *linnya* NySz. < lat. *līnea*. — Újabb szavakban itt is *n* (+ *i* + *voc.*): *harmónia*, *júnus*, *kolónia* stb.

3. Lat. *n* ~ magy. *ŋ*: *Domokos* (1425: *Domonkws*-, 1429: *domokus*-, 1495: *Domonkos* OklSz.; a kódexekben: *Damonkos*, *Damankos*, *Damonkus* SzlJöv. I, 2: 165) < egyh. lat. *Dominicus* | *Jëromos* (ApostMélt. 5: *yeronimos*, ÉrdyK. II, 353: *Yeronimus* SzlJöv. I, 2: 176) < egyh. lat. *Hieronymus*.

